БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 109 (14833) 1992 чылдың июнь 9, вторник

Солунга ат салган шагы 21.50. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

БҮЗҮРЕП АРТКАННАР

Чөөн-Хемчик районунуң «Искра» совхозунуң хоочун малчыныры Эрес-оол Эртинеевич, Сергей Шиник-Караевич Монгушпар чарын алган керээ өскүгаар 162 сарлыкты, 400 иртти кыштан хүр-менди ажыргаш, Кара-Адыр-Аксында чазаанче көже бергеннер. Оларның коданында ам алдан хире сарлык төрээн. Бызаалары онча-менди.

Чайлаанче белеткеп эгелээннер. Олар Көк-Кат деп черге чайлаар. Ол черниң көгү-шыгы хөлбенээр. Малчынарының хүлээлгези улуг. Төрүзе чогуур сарлыктарындан бызаларны камгалап алыр, бир иттен 2 килограмм дүктү кыргаан. Амдыызында планың күүседип алыры-биле ирттерни хараганыг эвес, тас черлерде өткарып эгелээн.

Кыштаан амдыгаштан эгелеп белеткеп турар. Он тонна өдекти белеткеп, 20 тонна ситенин кезип алыр соруулгалыг.

Кыштагга электри чырыын кирерин четтикпейн маңнап олурарлар. Кышкы үеде электри чокта берге деп чүвени совхозтуң дирекция черинге каш удаа айтырыгны тургузуп келгеннер. Ынчалза-даа аазаашкын боттанмайн турган. Бо чылын электри шугумун шөйүптериге малчынар бүзүреп артканнар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Тыва Республиканың девискээринге үнелиг металлдарны азып тыварын болгаш ажыглаарын көвүдедир, оларны бүдүргериге болгаш ажыглаарыга күрүне контролюн күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың июнь 2-де доктаал хүлээп алган.

Улуг үнелиг металлдарны казып тыварын болгаш болбаазыраарын, оларны ажыглаарын чүрүмчуларының талазы-биле Россия Федерациязының бо чылын үндүрген айтышкыннарынга болгаш доктаалдарынга, а ол шыкаш «Тыва Республиканың суверенитединин экономиктиг үндезинилерин хандырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга, 1992 чылдың март 31-де Федеративтиг керээге дүүштүр база үнелиг металлдарны бүдүрериге, ажыглаарыга болгаш камгалаарынга күрүненин шынгыы контролюн күштелдирер, шынгыы сан-үеңдүн тургузар соруулга-биле Тыва Республиканың Чазааның бо доктаалы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанынга «Тыва үнелиг металл» («Тувадрагметалл») дээр, үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштарның кол эргелелин тургускан. 1992 чылдың июнь 10-га чедир бодунуң Уставын Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле белеткээш, киирерин болгаш аваа эргеледдин бирги эзлегде кылын чорудар хемчеглерин тодаргай айтырын ол кол эргелелге дааскан.

Алдын талазы-биле бүгү-ле геология, архив-теңгу материалдарын төлевилеп, өртемшинчилел, геология-разведка болгаш тематиктиг ажыларны кылын күүседир төлээде «Тыва үнелиг металлдар» кол эргелелиге «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» комбинаттар, күрүненин алдын тывыжының «Тыва алдын» бүдүрүлгези болгаш алдын тывыжының артельдери шуптузу киирер ужурлуг деп доктаалда айыткан.

Тыва Республиканың девискээринде турар болгаш Тыва геология-разведка экспедициязының база «Тыва кобальт» комбинаттың балансызында кирип турар алдын-биле байлак черлерниң шинчилел кааның болгаш бадыларының баланс курлавырларын шуптузун «Тыва үнелиг металлдың» кол эргелелинин балансызынче шилчидер.

Мурнуудагы ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга турган «Главалмаз алдын» чеонның эргезинде «Тыва алдын» бүдүрүлгезин күрүненин алдын тывыжының «Тыва алдын» бүдүрүлгези киллыр эде тургузар болгаш ол бодунуң Уставын Тыва Республиканың Күрүне эт-хөренгизин башкарар талазы-биле күрүне комиттелинге 1992 чылдың июнь онга чедир киирер ужурлуг деп доктаалда айтып турар.

Ол доктаалда, күрүненин «Тыва алдын» бүдүрүлгезинин дүрген кылын чорудар ужурлуг хемчеглерин тодаратган. Чижээ. Тарданың алдын тывыжының разведка-ажыглаг бүдүрүлгезин болдунуң составынга киир организастаан, өртемдеңнерни болгаш специалистерни киириштирбишаан. 1992-1993 чылларда алдын рудазын болбаазыраарын, ажыглаар талазы-биле шинчилелдерни кылыр ужурлуг. «Тыва үнелиг металл» эргелели «Тыва кобальт» комбинат-биле кады алдын рудазын ажыглар, болбаазырадырынга комбинаттың бүдүрүлге шөлдерин болгаш эт-херекселлерин ажыглаар дугайында саналып тодаргай киирер. Тываның геология-шинчилел экспедициязы үүрмек болгаш рудалыг-даа алдын-биле байлак черлерни дилел тывары-биле чергелештир үнелиг металлдар талазы-биле ажылдарны база чорудар ужурлуг. Күрүне экспертизазының айтыр каан четпестерин эдип үзүткаарынга чедир алдын тывыжының артельдериге 1992 чылдың июнь бирээлеп эгелеп алдын тывыжының ажылдарын чорударын Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозу, Даг-техниктиг инспекция чөпшээрезин деп доктаалда чүгаалап турар.

Республиканың алдын казып тыварының талазы-биле бүдүрүлгелериге, организацияларынга болгаш тывыш артельдериге алдын тывыжынга 1992 чылда киириштирер онаг-удуглерни доктаалдың тускай капсырылдазында тус-тус айыткан. Ол шыкаш республиканың алдын тывыжының бүдүрүлгелериге болгаш артельдериге тус черниң чүрттакчыларындан ажылчын кадоларны тыпкаш, белеткээрин тер албан черлериге болгаш чер-чер чагыргаларының даргаларынга сүмелээн.

Бо доктаалдың херек кылында күүсеттинип турарын Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш хаалгаа министерствозунга контрольдаар кылдыр дааскан.

АЖЫЛГА ЧҮТКҮЛДҮГ БОЛГАН ТУДУМ-НА

Эрткен субботада селектор дамчыштыр чөвүлел хурал болуп эткен. Оон ажылынга Чазак кежигүнерниң чамдык харысалгалыг ажылдакчылары, район чагырганының чаа даргалары, райкүүсомнар удуртукчулары киришкен. Орта чоннуң социал камгаладының талазы-биле соңгаарладып болбас соруулгалар дугайында шыңгыы чүгаа болган. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак бисти чүү манаа турарыл деп айтыргыны салгаш, аваа мынды харыы берген: республиканың хөй-хөй бүдүрүлгелери хоозуараарының кырыында келген, оон уламыдан ажыл чок чорук көвүдээр, кижилер акшага кызагдады берип болур, чоннуң бараанар садып алыр харык-шинээ чок апаар, бо бүгү болза өртектерни талыйтыр өстүргениниң түңнелинде болуп турар. Моон соңгаар аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарының өртектери үш катап өзе берип чадаваның дугайын ол база сагындырган. Ылангыя энергия бээр чүүлдерге өртөктериниң улгатканы-биле холбаштыр өске өртектер барааннарга улам өзе бээри база магатчок апарганын Президент чөвүлел хуралдың киржикчиларинге чүгаалаан.

Чоннуң социал камгалалы министри С. Д. Киров бо айтырыгны республиканың ангыаңгы районнарында канчаар шинтпирлеп турарын, ында кандыг ажылдар кылдыгын турарын, моон соңгаар чүнү кылза чогуурун хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Чүрттакчы чоннуң, ылангыя чединмес өг-бүлелерге, чамдык инвалидтерге болгаш пенсионерлерге боттуг дуза чедирер талазы-биле Кызыл хоорқүүскомунуң социал камгалал киллизи шимчеңгир эвес ажылдап турарын Сергей Дамбаевич бодунуң чугаазында шүгүмчүлээн. Чоннуң социал камгалалын экижидер, ол талазы-биле дээштиг хемчеглер чорудары чамдык районнарда ам-даа эки тургустуумаанын ол чугаалап, районнар удуртукчуларына чиңээнгейин олче угландырган.

Чоннуң социал камгалалынын айтырын районнарда канчаар боттандырып турары?. «Өг-бүлении байдалын, келернин болгаш чаштарның камгалалын экижидер талазы-биле бирги ээлгеге боттандырар хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизинин бирги Чарлыын күүседирин Бай-Тайга районда багай эвес эгелээн. Ол чарлыктын боттаныышкыны черле шору: инвалидтерге, пенсионерлерге боттуг дузаны көргүзүп турар. Магазиннерде сүт, кефир, хлеб шыкаш чугула хереглелдин бараанары үзүктелбейн турар. Ында чек системазынче шилчиир ажылды чорудуп эгелээн. А Мөнгүн-Тайга биле Эрзин районнарда бо ажылды чогумчуларының чамдык хемчеглерин ап турар. Биргизинде арбай далганы белеткээрин органнастап кирипкен, а ийигизинде — эн-не чединмес өг-бүлелерниң дапзызы өзүгаар оларны столоваядан халас чемгерер кылдыр доктаадың тургускан. Ынчалза-даа бо районнарда чоннуң чамдык кезектериниң акша-шалыны амдаа куду болуп артпышаан, оон кадында чамдык бүдүрүлгелериниң организацияларының коллективтери ажыл төлевирин ийи-бир ай озалдап алыры оларның материалдыг байдалын улам бөксирадып турар.

Бо айтырыг талазы-биле байдал республиканың районнарында дүүренгиг дүрзүн Президент түнел сөзүнге демдеглээн. Ылангыя кончуг берге байдал Тожу районда тургустунган. Районнуң чүрттакчылары февраль айда өг-бүле бүрүзү 400 грамм маргарин алгаш, ону оон соонда көрүп көрбээн. Магазиннерде аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары кончуг ховартаан. Ону Ш. Д. Ооржак улуг дүвүрел-биле чүгаалаан. Черчерге сан-хөө байдалын экижидер, районнар девискээрлеринге хөмүр-даш орнуунга одвар ыяшты белеткээр, национал аъш-чем кылдыр кухняларны ажыдарын өөренип көөр, корум-чурумну чер-черге тургузар дугайын ол онзалап айыткан. Ам өө-чүс, мун-мун кижилер ажыл төлевирин чогуур үезинде албайн турар, оон кадында хөй-хөй бүдүрүлгелер хоозуараар. ажыл чок аваа туруптар үе келгеч. Оон түнелинде дыка хөй кижи ажыл чок артар. А ам безин ажыл чоктар саны дыка хөй. Ындыг болганда, ол кижилерни мал чеминин белеткелинче, кажаа хораа сеңгелезинче, хөй кыргыыр, чер суттараар ажылдарже эвеледдээр, моон соңгаар чүгле экел дээр хөөнден үштунар. ажыл кылын чораан хөй акша ажылдап алырынче чүткүлдүг болур, чүгле бо таварылгада чүрттаар арганшиеевис тургустуар дээрзин Президент чугаалаан.

(Бистиң корр).

Көдээ тудугларда

ЧАГЫГ КИИРБЕСТЭЭН

* Чагыкчылар саны кызырылган
* Совхозтарның акша-төгерин чок
* 3 айның шалының чүгле апрельде алган
* Совхозтар АКМК-га 1 миллион 300 муң рубль өрелиг

Акша-төгерик талазы-биле бергедээш, тудуг туттуруп алыр талазы-биле чагыг киирер черлер эвээжел турарын кандыг-даа тудуг организациязынга баргаш дыннап болур. Ылангыя республиканың көдээ тудугларында байдал элээн дүвүренгиг болуп турар. Ол-бо черлерге чораан, тудугжулар-биле чугаалажып көөргө, оларның чугаалаар-ла чугаазы чангыс. Ол үүл дээргө тудар тудугларның санының кызырлын, чагыкчыларның чагыг киирбейн турары. Оон чылдагааны? Мында чангыс-ла чылдагаан бар. Рынок харылзааларынче шилчилгенин берге үе-чадазында ажылагыйларының-даа, бүдүрүлге черлериниң-даа акша-төгерик талазы-биле берге байдалдыг боон турары.

Эрзин районда ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колониның тудугжулары бо чылын базала шак ынаыг байдалда таварышкан. Тудуг-суур туттуруп алыр күзелдиг черлер хөй-даа болза, акша-төгерик чок болганындан чагыг киирер чагыкчылар саны эвээжээн, чагыг киирбестээн. Көдээ тудугда байдалды сонуургап, районда тудуг кылып турар кол организация болур ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колонианың кол инженери Игорь Сергеевич Аранган-биле чугаа кылган мен.

Кол инженерниң чугаазы-биле алырга, бо чылын чагыкчылар саны кызырылган, чагыг киирбестээн. Херек кылында районнуң 3-ле совхозу чагыкчы ат эдилээн боон турар. Эрткен чылдан шилчип келген тудуглары артып калган болгаш бо ажыл-агыйлар чагыкчылар санынга кирип турары ол. «Чаа орук» совхозта 140 олуттуг уруглар садыгы, «Мөрен», «Нарын» совхозтарда чедир туттунмаан тудуглар эткен чылдан бо чылче шилчип келген тудуглар санында кирип турар.

Бо тудуглар бо чылче канчап шилчип келгенил? Эткен чылдың дөртү кварталында тудуг материалдарының өртек-үнези улгадыр деп чүвеге сылдап алгаш, көжүп чоруур колоннага тудуг материалдарын бербестээш, тудуп алгаш чыдыр бергениниң түңнелинде ол тудуглар чедир кылдынмайн барган. Оон кадында одалга системазын кылыр материалдар база чок турган. Ынчангаш ол тудуглар узамдыгып, шилчип келген.

Одалга системазының өртээн маңаа чижек кылдыр киирип каайн. Бир радиаторнуң (батареяның) өөтээ чаа өртек өзүгаар 850 рубль болу берген. Эткен чылын тудугжулар бир чүртталга бажыының одалга системазын кылырынга 5600 рубль чарыгдап турган болза, ол бо чылын 60 муң рубль чеде берген. Чаа өртекти санап турда-ла, бо чылдың бирги кварталы билдиртпейн эрте берген. Ынчангаш бирги кварталда туттунган бажыннар одалга системазы киптинмээнинден олчаан туруп берген.

Тудар тудуг, кылыр ажылла бар болза, ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колониада ажылчын күш четчир. Чүгле тудуг кылыр кижилер саны безин 68 кижи. Олар сес бригада боон үстүп алган ажылдап турар. Бо хире улуг күш турда, тайга-тандыны-даа болза, андара тудуп болгу дег. Ынчалза-даа тудар тудуглар саны кызырылган, чагыкчылар саны эвээжээн. Чагыкчылар саны хөй, акша-төгерик четчир турган болза, районнуң ажыл-агыйларынга болгаш район төвүнге чаагайжыды туттунган чаа бажыңнарны тудуп, суурларны улам-на аян-шинчи киирптер арга Эрзинниң тудугжуларында бар боон турар. Эрзин суурда туттунуп турар 500 олуттуг Культура бажыны дыка үр туттунуп турар. Тудуг-монтаж ажылдары кылырынга шингээдип алыр ужурлуг акша-төгерин биллинметтеп туруп бергениниң түңнелинде, бо тудуг база-ла узамдыгын туруп берген. Акша-төгерик айтырыы шинтпирлеттинге бээр чүве болза, тудугжулар бо чылын бо тудугга 4 миллион рубльдин тудуг-монтаж ажылдарын шингээдип алыр бодап турар.

Рынок харылзааларының үезинде акша-төгерин чок болурга, совхозтар-даа болза чүүүн күсели-биле бажыңбалгат туттуруп алыр деп? Арга-шинээзин чок болуп келгеш, чаа тудуглар туттуруп алырындан оларның ойталап турарында база-ла ужур бар. Тудугжулар тудугну тудуп-даа бээргө, совхозтар тудугжулар-биле санажып чадап туруп берген. Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колонианың чагыкчылары болур районнуң дөрт совхозунуң бо тудуг черинге өрези 1 миллион 300 муң рубль четкен. Туттурып алган тудугларының өртээн совхозтар төлеп бериптер арга-шинээзин чок болуп келиргге, АКМК боду харын чээли ап, өре-ширеге дүжүп турар. Тудугжуларының социал камгалалын, оларның амыдыралларын, ажылдаарының орнунга харын-даа чээлиге апкан акшазы дээш 35 муң рубль өрелиг болу берген. Совхозтар 1 миллион 300 муң рубль өрезин АКМК-га төлеп бериптер чүве болза, бо тудуг черинде бүт кырыынга туруп кээп болур чүве-дир ийин. Агар санында «өскүс» көпеер чок болганындан тудугжулар үш ай иштинде шалын албайн келген. Олар үш айның шалының апрель эгезинде алган.

Тудуг туттуруп алын дээш Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозундан шилчиптер берген акша-төгериктиң чамдык совхозтарының удуртукчулары өске хереглелдерге чарыгдай бээрин кол инженер хомудап чугаалап олурду. Бо чылдың бирги кварталында Ленин аттыг совхозтүң агар саныынче бо чылдың бирги кварталында 500 муң рубль шилчиткен турган. Совхоз директору ол акшаны өскээр чарыгдапкан. Тудугжулар ол акшаның кайда барганын билип алыр дээш, сүржүп чеде бээргө, «силерге төлээр акшам чок» дээш, совхоз директору хаайынга-даа какпаан. «Мөрен» совхоз тудуг-монтаж ажылдары кылган дээш АКМК-га 600 муң ажыг акша өрелиг. Оон чүгле 170 муңун арай боовда төлеп берген.

Тудуг тутсун дээш үндүрүп берген акша-төгерикти өскээр чарып турарының дугайында шыңгыы чугаа болганын кол инженер менээ төкаап берген кижи. Тудугжулар бо айтырыгны республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунга, «Тыва агролүзүпүр тудуг» каттыжышкынынга чедир көдүрген. Тудугга тускайлан үндүрүп кааи акша-төгерикти өске соруулгаларга чарыгдап турган совхоз директорларын ажылындан үндүрер-киирериге чедир шыңгыы чугааны кылган.

Чагыкчылар эвээш-тир дээш орап эвес. Тудугжулар ол-бо черлер-биле чугаа кылып, керээ чарын алыр арганы база ажыглап турар. Кол инженер Н. С. Аранган «Мөрен» совхозка кеткеш, ол совхозка үрүглар садыгы тудуп бээр керээ чарын алгаш келген. Тудугжулар бо чылын ол тудуттa 5 миллион рубльдин тудуг-монтаж ажылдарын шингээдип алыр ужурлуг. Ам ында чаа тудуңнуң таваан тудугжулар салып эгелей берген. Бир эвес тудуг материалдары-биле хандырылга үзүктелбес болза, бо тудуг ийи чыл ажыг болгаш ажыглалга кире бээрингге тудугжулар бүзүрен турар. Боттары ол-бо черлерге кылыр ажыл дилеп, сагыйгыр-тывынгыр ажылдаваа болза, амгы үеде эмдыраарчүрттааны бергедээн деп көрүвени Эрзиниң тудугжулары эки билгеш, бирээ-ле хеделиптиг эгелээни ол.

Манай-оол ОЮН.

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

Бистер, Тыва Республиканың хөй национал улузу, төөгүнүн чанчылларынга ДАЯНМЫШААН,

бистин чаңгыс ада-чүрттугларывыстың амгы болгаш келирдаа үеде салгакчыларының мурнунга бедик харысалганы БАРЫМДААЛАВЫШААН,

демократтыг ниитилелдің хөгжүлдезинин делегей принциптерин ХҮЛЭЭП КӨРБҮШААН,

Тывада чүрттап турар хамаатыларның эрге-ажыктарын болгаш тура-соруун ИЛЕРЕТПИШААН,

бо Конституцияны хүлээп ап, ону Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу кылдыр чарлап тур бис.

I. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ТУРГУЗУУНУҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

1 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ТУРГУЗУУ

1 чүүл. Тыва Республика — тускай догуниаан демократтыг күрүне.

Күрүненин тускай догуниаанының үндезини болза бодунуң чүрт девискээринге, бойдус байлаанга, күрүне тургузуун, иштики болгаш даштыкы политиказын тодарадып чорударынга республиканың эргелин болур.

Тыва Республика Россия Федерациязының составында Федеративтиг керээге үнелээш, кирип турар болгаш делегейнин эрге-хоойлу актыларында доктаатканы актыларны өзүгаар бот-башкартынар эргелиг.

2 чүүл. Күрүне девискээри.

Тыва Республиканың күрүне девискээри будун-бөрүн, хөлеттинин-хүндүтүмнүг, дээн болбас болгаш чоннуң чөпшээрежилгези чокка ескертинген туруп болбас.

3 чүүл. Чоннуң суверенитеди.

Республиканың бүгү национал хамаатылары Тыва Республиканың чону болур.

Тыва Республиканың чону суверенитеттің эдилекчизи болгаш республиканың бүгү девискээринге күрүне эрге-чагыргазының үндезини боон, бодунга хамааржыр онаашкан эрге-чагырганы дорт болгаш боттарының төлээлелге органнарын дамчыштыр боттандырып чорудуп турар.

4 чүүл. Эрге-чагырганы ангылап хүваары.

Тыва Республикага күрүне эрге-чагыргазы хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргазын ангылап хүваарынга үндезилеп боттандырып чорудар.

Хоойлужудулга эрге-чагыргазы Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хамааржыр.

Күүсекчи эрге-чагырганы Тыва Республиканың Чазаа боттандырып чорудар.

Чөптүг шиитклди чүгле суд үндүрер.

5 чүүл. Хамааты болуру.

Тыва Республика боду хамаатылардыг болур. Тыва Республиканың хамаатызы болурун, хамааты болур чорукту чедип алырының чүрүмүн болгаш хамааты болбазын Хоойлу өзүгаар тодарадыр.

6 чүүл. Экономиктиг хостуг чорук.

Тыва Республиканың экономиказының үндезини болза экономиктиг ажыл-чорудулганың хостуг болур чоруун хандырар социал рынок ажылагыйы. Өөрү хевирлериниң янзы-бүрү болуру болгаш дей эргелин, оларны эрге-хоойлу камгалаарының бир дең негелделеп, ниитилелге ажыктыы болгаш ак сеткилдиг чаржалажыышкын болур.

7 чүүл. Политиктиг плюрализм.

Демократияны политиктиг болгаш идеологтуг плюрализмге база хөй партиялыг чорукка үндезилеп боттандырып чорудар. Чаңгыс-даа идеология күрүне идеологиязы кылын турүстүнген түрүп болбас.

Сөөк-язы, национал, социал, шажын-чүдүлге талазы-биле өжээнпештирилгени болгаш көөр хөөн чок чорукту суртаалдаар, күштеп-күчүлээр чорукче база конституциялыг тургузугну албадап дүжүреринче кыйгырып турар партияларны болгаш өске-даа каттыжышкынарны, организацияларны хоруур.

8 чүүл. Эргеиин дээди хевири.

Бо Конституция болза Үндезин хоойлу болур күштүг, ынчангаш бодунуң девискээринге дээди эргелиг боон, Тыва Республиканың күрүне база ниитилел тургузуунуң кол-кол принциптерин тодарадыр болгаш доктаадың тургузар.

2 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

9 чүүл. Экономиктиг ажыл-чорудулганың негеллелери.

Тыва Республиканың экономиказы хевирлериниң хөй янзызынга үндезилеттинип турар.

Өөрүнүң ангы-ангы хевирлериниң бар болуру хамаатыларның, оларның каттыжышкынарының база күшажылы коллективтериниң экономиктиг хостуг-шөлээн чорууны, ажыл-агыйы болгаш ажык-тывыштыг саналдарын хөгжүдерин хандырып турар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы биле Чазаа республикага ажыл-агыйны башкарып чорударын таварыштыр шинтпирлээр болгаш Россия Федерациязының база даштыкы чүрттарының экономиказы-биле оон аразынга демиг кады хөделиишкиниң хандырар.

Тыва Республиканың суверенитединин экономиктиг үндезини чогуур хоойлуларны хүлээп алыры-биле хандырып.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелинин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘӘДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунун **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин бүгү чоннуң чугаалажып көөрүнге үндүрер.

2. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының редакциялары Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин парлаар болгаш кирип келген саналдарны ниитилештирер.

3. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери төлевилелдин чугаалажып көрүүшкүнүн организастаар болгаш киргеи санал-оналдарны ниитилештирилгезин кылыр.

4. Тыва Республиканың улус депутаттары боттарының соңгулда округтарынга Тыва Республиканың Конституция төлевилелинин чугаалажып көрүүшкүнүн эрттирер.

5. Конституция төлевилелинин чугаалажып көрүүшкүнүн түңнелдерин Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунга киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың май 26.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХАМААТЫЛАРЫ!

Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелинин талазы-биле санал-оналдарынарны дараазында адресче чорударыңарны дилединис:

Кызыл хоорай, Тыва Республиканың Дээди Совединин бажыды, кабинеттер № 28, 30, 3.

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

(Эгези 1-ги арында).

10 чүүл. Күрүне өнчүү.

Тыва Республиканың күрүне өнчүүнге чер, бойдус курлавырлары, күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларның эт-хөрөнгизи, эрге-чагырга болгаш эргелеп бшкарылга органнарының эт-хөрөнгизи, Тыва Республиканың улус чоонун культура болгаш төөгү талазы-биле үнелиг үүлдери, республика бюджединиң акша-хөрөнгизи, а ол ышкаш Тыва Республиканың экономиктиг, социал хөгжүлдезин база боттускайлаң ажыл-агыйлыг болурун хандырып турар өскедаа эт-хөрөнгизи хамааржыр.

Тыва Республика биле Россия Федерациязының күрүне өнчү-хөрөнгизиниң харылзааларын чогуур хоойлужудулга актылары болгаш керээлер-биле таарыштыр чорудар.

11 чүүл. Муниципалитет өнчүзү

Кожуунларның, хоорайларның болгаш оларга хамааржып турар административтиг-девискээр черлериниң муниципалитет өнчүзүнге түс чер бот-башкарылгазының органнарының эт-хөрөнгизи, түс чер бюджединиң акша-хөрөнгизи база бюджеттен дашкаар фонд, чүрттелга фондузу, чүрттелга фондузунда чүрттелганың эвес бажыннар болгаш өске-даа эт-хөрөнги хамааржыр.

12 чүүл. Бойдус курлавырларына өнчү

Чер, ооң иштики байлаа, агаар делгеми, суглар, аргаыыштар, үүштер база дириг амытаннар, Тыва Республиканың девискээринде турар өске-даа бойдус курлавырлары Тыва Республиканың национал эртине-байлаа болгаш күрүне өнчүзү боол турар.

Бойдус байлактарын эллээрин, ажыглаарын база бшларын Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле таарыштыр чорудар.

13 чүүл. Чер айтырыгларын дүрүм өзугаар шиитпирлээри

Черлерни таарымчалыг ажыглаар болгаш ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хөгжүдүрүнге таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле чер айтыгларын чогуур хоойлужудулга-биле шиитпирлеп, таарыштырар.

Чер күрүнеңи өнчүзү, хуу өнчүзү боон, арендага дамчыттының база бүгү назыла салгал дамчыттының эллетинген турун болур.

14 чүүл. Хөй-ниити катты-жышкыннарының (организацияларының) өнчүзү

Юридиктиг албан черлери, боон турар хөй-ниити катты-жышкыннарының (политиктиг партияларның, профсаюлдерниң, аныяктар организацияларының, фондуларның, шажын болгаш өске-даа организацияларның) өнчүзүнге бажыннар, тудуглар, чүрттелга фондузу, дериглелер, эт-хөрөкселдер, акша-хөрөнгилер, акциялар өртек-үнелиг саазыннар база оларның ажыл-чорудулгазын устав (дүрүм) өзугаар хандыраарыңга эргежок чугула өске-даа эт-хөрөнги хамааржыр.

15 чүүл. Хуу өнчү

Тыва Республикада хамаатыларның хуу өнчүзүнүң эргехоойлу өзугаар камгалалын хандырып турар болгаш ындыг өнчү оларның күш-ажылчы орулгаларындан, ажылгыртывынгыр ажыл-чорудулгазындан, бодунуң хуузунда ажыл-агыйын чорутканындан, ызыгуур салгаанындан база өске-даа үндезиннер-биле эт-хөрөнгини тып алганындан, чээли албан черлеринге, акцияларга, өртекүнелиг саазыннарга киргген акша-хөрөнгиден алган орулгалардан тургустунар.

Чер участоктары, чүрттелга бажыннары, квартиралар, өглер, дачалар, гаражтар, азырал база ажыл малдары, куштар, бажың ажыл-агыйының болгаш хууда ажыглалдың үүлдери, арат (таразчын) ажыл-агыйын, хууда дузалал ажыл-агыйны, хууда мениин ажылдаарыңга чугула бүдүрүлге чепсек-херекселлери, транспорттун бүгү хевирлери, бүдүрген продукция, ону сайгарганындан киргген орулгалар, акша-хөрөнги, өртекүнелиг саазыннар, бүдүрүлгелер болгаш эт-хөрөнги комплекстери базы хоойлу-биле хорулаан өске-даа объектилер хамаатыларның хуу өнчүзүнге хамаарышкан турун болур.

Даштыкы инвесторларның киржилгези-биле хууда бүдүрүлгелерни тургузарын хоойлу өзугаар таарыштырар.

16. чүүл. Монополиягa удур ажыл-чорудулга

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелел-башкарылга органнары чаржалажышкынны калбартып хөгжүдүрүнге база рынок харылзааларының киржикчилериниң монополисчи ажылчорудулгазынга шаптыктаар байдалдарны тургузарынче угланган монополиягa удур политиканы боттандырып чорудуп турар.

17 чүүл. Даштыкы экономиктиг харылзаалар

Тыва Республика даштыкы экономиктиг дорт харылзааларны боду түскай тургузуп чорудар, валютаның бот-эгидишкининге болгаш бот-акшаланышкынга үндезилээш, каттышкан ажык-тывыштыг чорукту хөгжүдүрүнге идигни берип турар.

Даштыкы экономиктиг ажылчорудулганы таарыштыр чорудар эрге, ооң иштинде экспорт-импорт ажылдарын лицензиялаар болгаш квота тыпсыр эрге Тыва Республиканың күрүне органнарына болгаш албан черлеринге хамааржыр.

18 чүүл. Тыва Республиканың бюджеди

Тыва Республика бодунда түскай бюджет системалыг.

Тыва Республиканың күрүне бюджеди республиканың болгаш түс чер бюджеттерин каттыштырын турар.

Тыва Республиканың күрүне бюджедин республиканың күрүне эргелерин боттандырып чорударына ажыглаар, экономиктиг болгаш социал хөгжүдүнин хемчегларын акшаландырарын хөренги-биле хандырар.

Тыва Республиканың бюджет тургузуунун болгаш бюджет ажыл-чорудулгазының принциптерин Тыва Республиканың база Россия Федерациязының түскай хоойлужудулга актылары-биле таарыштырар.

3 ЭГЕ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

19 чүүл. Социал магадылаллар

Тыва Республика хамаатыларының социал камгалалын оларның национал база социал хамаарылгазы, чүрттан турар черлери, эт-хөрөнги байдалдары болгаш өске-даа үүлдери хамаанчокка хамаатыларның социал камгалалын магадылан турар. Тыва Республика туманныг демократия политиказын чорудун турар.

Хамаатыларның социал камгалалын бюджеттин акша-хөрөнгизинде, күрүне албан черлериниң системазында, социал страхованиеде, бүдүрүлгелериниң, организацияларының, хамаатыларның эки тура өзугунун киргген дадывыларын дамчыштыр боттандырып чорудар. Амыдыраа деннелиниң чүрттан болурунун эн эвээш хемчеэлинден куду эвес деннелди хамаатыларга күрүне мөсадыдан турар.

20 чүүл. Бүдүрүкчүлерниң болгаш хереглекчилерниң эрелерин камгалаар, ажылдакчылар биле ажыл берикчиларының аразында, бүдүрүкчүлер болгаш хереглекчилерниң аразында маргылдааларны шыныбиле шиитпирлээрин хандыраар; хереглекчилерниң бодунун хуузунда база боттарының каттыжышкыннарын дамчыштыр оларга таварыштырган каража-когаралды дедир эгилерин негээр эргени оларга берип турар.

21 чүүл. Экологтуг айыл чок чорук

Тыва Республика бодунун девискээринде экологтуг чүүмүү тургузуп, экологтуг аймыл чок чорукту болгаш бойдусту ол-да олчаан камгалап арттырарын хандырып турар.

Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнары бир эвес оларның ажылы болгандыр турар бойдус чүүлдериниң айылдыг азы чоо-шедирер хевирлиг болза бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының ыыдыг ажыл-чорудулгазын сохсадыр болгаш таварыштырып каража-когаралды дедир эгилериниң хемчеглерин алыр.

22 чүүл. Төөгүнүн болгаш культураның турааскаалдарын камгалаары

Тыва Республика бодунун девискээринде төөгүнүн болгаш культураның турааскаалдарының хевээр камгалаттынарын хандыраар, ооң кызыгаарларының даштында турар төөгүнүн болгаш культураның өртекүнелиг чүүлдерин доктаатты-ган чурум өзугаар дедир эгилериниң хемчеглерин алыр.

23 чүүл. Эртем болгаш өөредилге

Тыва Республика эрэмнин болгаш өөредилгенин хостуг база гуманныг өзу-биле хөгжүүрүн хандыраар, эртем болгаш өөредилге черлериниң санхөө база материалдыг деткимче көргүзер.

Бир эвес оларның ажыл-чорудулгазы хоойлунун негелделериниге дүгжүп турар болза, организациялар базы хуу-даа кижилер өөредилге болгаш кижизидилге албан черлерин тургузар эргелиг.

Республика эртем, кижизидилге болгаш өөредилге талазы-биле чүрттан арааныга хамыызааларны калбартып хөгжүдүн турар.

24 чүүл. Национал культура

Тыва Республика национал культураның, уран чогаадылганың үнелиг үүлдериниң катап тургустунарын хандырып, ында чүрттан турар улустарының дылдарының хостуг сайгыраарынга идиг берип, национал өзулалдарын болгаш чаңчылдарын деткип, хоойлу өзугаар ден байдалды, экономиктиг, социал, этниктиг болгаш культура талазы-биле эргелерин бүгү улусторга берип турар.

25 чүүл. Хамаатыларның шажын-чүдүлге каттыжышкыннары

Күштүг боон турар хоойлужудулгага дүүштүп хамаатыларның шажын-чүдүлге каттыжышкыннарын тургузары Тыва Республикада чөпшээрээн. Шажын-чүдүлге каттыжышкыннары юридиктиг эргелерлиг болбушаан, бодунун иштики херектерин башкарар эргелелди организастаар, боттарынга хамаарышкан эт-хөрөнгилерни болгаш фондуларны ажыглаар база баш билип башкарар.

Шажын-чүдүлге каттыжышкыннары күрүнеден ангыдаттынган. Шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының киитилелге ажыктыг ажыл-чорудулгазын күрүне деткиир болгаш буянныг сорулгаларны шиитпирлээрде, оларның-биле демнежир, шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының дүүмге дүүшкей ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киришпес чорукту магадылаар.

II. ХАМААТЫНЫҢ БОЛГАШ КИЖИНИҢ КОЛ ЭРГЕЛЕРИ БАЗА ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

4 ЭГЕ. НИИТИ ЧҮҮЛДЕРИ

26 чүүл. Кижинин эргелери болгаш хостуг-шөлээн чорук

Кижинин эргелери болгаш хостуг-шөлээн чорук төрүмелиниден бөөр анаа хамааржыр, бо Конституция-биле болгаш хоойлулар-биле тодаргайлаттынар база өскерлиг. Конституция-биле болгаш хоойлу-биле көрдүнген таварылгалардан ангыда, кижиниң кандыг-бир эргелерин база хостуг-шөлээн чорукун казыр азы кызыгаарлаар эрге кымда-даа чок.

Хамаатыларның Конституцияда быжыглаттынган эргелерин болгаш хостуг-шөлээн чорукун кудуладыр азы кызыгаарлаан хоойлужудулга актыларының юридиктиг күжү чок.

27 чүүл. Хамаатыларның эргелериниң болгаш хостуг-шөлээн чорукунун деп болуру.

Сөөк-язызындан, национ-лыындан, дылындан, эр, хөрөөженнинден, эт-хөрөнгизиниден болгаш албан-дужаал байдалындан, социал ангыызыгуурундан, чүрттан турар черинден, шажынны канчаар көрүнден, бүзүреллериниден хамаарылга чокка эргелери болгаш хостуг-шөлээн чорук деп болурун Тыва Республиканың хамаатыларынга магадылаар. Бодунун национал ызыгуурун тодаргайлаар эргени хамаатыны бүрүзүнге магадылаар.

5. ЭГЕ. ХАМААТЫ БОЛУРУ

28 чүүл. Хамааты болуру

Тыва Республиканың хамаатызы болурун Хоойлу өзугаар доктаадыр, хөөрөр артар болгаш күш чок болур.

Тыва Республиканың хамаатызы болурун база хөөрөр арттырарының эргезин суд камгалалы-биле хандырар.

Тыва Республиканың хамаатылары шай-бөөр көжер, турар база чүрттаар черин шилип алыр хостуг эргелиг.

29 чүүл. Даштыкы хамаатылар болгаш хамааты эргеге хамаарылгазы чок кижилер

Тыва Республиканың хоойлуларын чөпшээрежилгезинге үндезилеттинер; өг-бүле харылзааларынга ашаа биле кадайы ден эргелиг.

46 чүүл. Хуузунда ажылгыр-тывыйгыр ажыл-чорудулганы кылыр эрге.

Хуузунда ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганың, а ол ышкаш кооперативтерге, акционерлиг болгаш ажыл-агыйны чорударының коллективтиг өске-даа хевирлеринге социал-экономиктиг хереглелдерни хандырар сорулга-биле каттыжып киреринин эргезин Тыва Республиканың хамаатыларынга магадылаар.

7 ЭГЕ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

47 чүүл. Конституцияны болгаш хоойлуларны хамаатыларның сагыыр хүлээлгези

Кижи бүрүзү Конституцияны болгаш хоойлуларны сагыыр, өске кижилерниң эргелерин, хостуг-шөлээн, база төлептиг чорукун хүндүлээр, хоойлу-биле доктаатты-ган өске-даа хүлээлгелерни күүседир хүлээлгелиг.

48 чүүл. Өске чүрттарның улустары-биле найыралды болгаш кады ажылдажылганы хөгжүдүрүнге

Республиканың хамаатылары өске чүрттарның улустары-биле найыралды болгаш кады ажылдажылганы хөгжүдүрүнге идигни бөөр, делегей эрге-хоойлузунун норма-чижектеринге үндезилел, бүгү-ниити тайбыгны быжыглаар дээш демнежир хүлээлгелиг.

49 чүүл. Хамаатыларның шериг хүлээлгези

Тыва Республиканың хамаатылары шериг албанын эрттирер база даштыкы халлаар ажыл-чорудулганын, а ол ышкаш кооперативтерге, акционерлиг болгаш ажыл-агыйны чорударының коллективтиг өске-даа хевирлеринге социал-экономиктиг хереглелдерни хандырар сорулга-биле каттыжып киреринин эргезин Тыва Республиканың хамаатыларынга магадылаар.

III. ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА КҮРҮНЕ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА ОРГАННАРЫНЫҢ СИСТЕМАЗЫ

8 ЭГЕ. НИИТИ ЧҮҮЛДЕРИ

53 чүүл. Күрүне органнарының системазы

I дөзевилел: улус депутаттарының кожууннар, хоорайлар хуралдары Тыва Республикада күрүне эрге-чагыргазының төлөөлекчилерлиг органнары болур.

II дөзевилел: Тыва Республикада күрүне эрге-чагыргазының төлөөлекчилерлиг органнары улус депутаттарының кожууннар, хоорайлар, сумулар, арбаннар хуралдары болур.

Улус депутаттар Хуралдарының бүрүн эргелериниң хуусаазын хоойлу-биле доктаадыр.

Хоойлужудулга эрге-чагыргазын Тыва Республиканың Дээди Хуралы боттандырар.

Күүсекчи эрге-чагырганы Тыва Республиканың Президентизи баштаан Тыва Республиканың Чазаа, чер-черлерге — түс чер чагыргазының органнары боттандырар.

Суд эрге-чагыргазын Тыва Республиканың Конституция Суду, Дээди Суду, Дээди арбитраж Суду болгаш кожууннарның, хоорайларның улус судтары боттандырар.

54 чүүл. Улус депутаттарының хуралдары — күрүне эрге-чагыргазының үндезини

Республика болгаш түс чер ужур-дузалыг кол айтырыгларны Дээди Хуралдың сессияларынга база улус депутаттар Хуралдарының сессияларынга шиитпирлээр, а оларның иштинден эн чугулаларын республика референдумунга киирер.

Улус депутаттарының Хуралдары оларның эргезинге киргген бүгү айтырыгларны бот-тускайлаң шиитпирлээр.

55 чүүл. Улус депутаттар Хуралдарының сессиялары

Улус депутаттар Хуралдары сессияларынга Хуралдар даргаларын сонгуур; комитеттерни база комиссияларны, оларга отчёттуг органнарны тургузар, экономиктиг болгаш социал хөгжүлдүнүн программаларын база ону баш бурунгаар чугаалажыр көргүнүн балыыаар, хоойлу өзугаар оларның эргезинге киргген өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

56 чүүл. Улус депутаттарының Хуралдары болгаш албан-дужаалдыг кижилер

Улус депутаттар Хуралдарының сонгааны азы томуйлааны албан-дужаалдыг кижилер, судьялардан ангыда, бодунун албан-дужаалдарын ийи хуусаанда ажыр улаштыр эргеп болбас.

57 чүүл. Улус депутаттарының Хуралдарынга сонгулдаар

Улус депутаттарының сонгулдаларын бүгү-ниити, деп болгаш дорт сонгулдаларның үндезининге чажыт бадылаашкын-биле сонгулда округтарының ийи-биле эрттирер.

Сонгукчу бүрүзү сонгулда участогунун ийи-биле чаргыс бадылаашкыныг болур.

Улус депутаттарын хамаатылар 5 чыл хуусаалыг кылдыр дорт сонгуур.

Бадылап турарларын күзел-соруун ылерединге контроль кылыры хоруглуг.

58 чүүл. Сонгулдаларның бүгү-ниити чуруму

Тыва Республиканың улус депутаттарының сонгулдалары бүгү-ниити болур.

Республиканың 18 хар четкен бүгү хамаатылары сонгуур эргелиг.

Сонгулдаларга угаан-медерели четпес деп судтун көргени, психика талазы-биле аарыг хамаатылар, судтун шииткени-биле хосталгазын казыткан черлерде турар кижилер киришпес.

Республиканың хамаатыларының сонгуур эргезин кандыг-даа арга-биле дорт азы доора кызыгаарлаарын болдурбас, ынчанган таварылгада хоойлу өзугаар хемчег онаар.

59 чүүл. Депутат ажыл-чорудулганың магадылалдары

Депутаттар улус депутаттарының Хуралдарынга сонгукчуларның бүрүн эргелиг төлөөлекчилери болур. Депутаттарга оларның эргелерин база хүлээлгелерин шаптаразын чок болгаш дээштиг боттандырарынга байдалдарны хандырар.

Улус депутаттары Хуралдарга айтырыгларны чугаалажып көөрде база бадылаашкын үезинде бодаарының турунун бот-тускайлаң тодарадыр.

Улус депутаттарының чүгле чогуур хуралының чөпшээрежилгези чокка улус депутатының кеземче харысалгазынга онаан, тудуп хорудан азы суд чуруму-биле административтиг хемчег онаан болбас.

60 чүүл. Улус депутаттарының отчёттуг болгаш контрольдуг болуру

Бодунун ажылынын болгаш чогуур Хуралдың ажылының дугайында депутаттар сонгукчулар мурнунга отчёттап, илеткеп бөөр хүлээлгелиг. Сонгукчуларның идегелиг шыныдыр шыдаваан депутаттарны хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар сонгукчуларының хөй кезиниңи шиитпири-биле кайы-даа үеде дедир кыйыртып болур.

9 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ

61 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралы

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республикада күрүне эрге-чагыргазының дээди хоойлужудулга болгаш доктаамал ажылдан турар органы болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы 35 депутаттан тургустунар, оларны Тыва Республиканың улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында Хоойлуга дүүштүр сонгуур.

Дээди Хуралдың бүрүн эргелериниң хуусаазы беш чыл.

62 чүүл. Дээди Хуралдың органнары

Тыва Республиканың Дээди Хуралы аная отчёттуг Президиумуу тургузар. Дээди Хуралдың Даргазын, ооң оралакчыларын сонгуур. Дээди Хуралдың комитеттерин болгаш комиссияларын, дузалал органнарын тургузар, а ол ышкаш херек апарганда, истелге база ревизия комиссияларын томуйлаар.

63 чүүл. Дээди Хуралдың бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Дээди Хуралы республиканың эргезинге хамааржыр кандыг-даа айтырыгны сайгарын көөр болгаш шиитпирлээр эргелиг.

Дээди Хуралдың эргезинге хамаарышкан айтырыглар:

1) Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыры, аная өскерилгелерин болгаш немеллелерин киирери; Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп алыры;

2) Тыва Республиканың иштики болгаш даштыкы политиказын тодарадыры;

3) Тыва Республиканың девискээрин өскертир дугайында айтырыгларны чугаалажып көөру;

4) Республикада байдал дугайында Тыва Республиканың Президентизинин илеткелерин чугаалажып көөру, экономиктиг, социал болгаш национал-культура хөгжүлдезинин республика программаларын бадылаары; республиканың түскай догуннаашкынын хандырар өске-даа хемчеглерни хүлээп алыры;

5) Чазактың киирил келгенин ёзугаар республика девискээринде ажыктыг казымалдарның чыдар черлерин дилээринге болгаш ону казып ажыглаарының дугайында, а ол ышкаш улус ажыл-агый, камгалал ужурдузалыг болгаш өске-даа республика (Россия Федерациязы) чагыргалыг тудутларны тударының дугайында айтырыгларны шиитпирлээр;

6) Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазын, ооң оралакчыларын, республиканың Дээди Хуралының Президиумунун кежигүнүерин сонгуур болгаш эрге-дужаалдарындан хостаары; Дээди Хуралдың комитеттеринин база комиссияларының даргаларын сонгуур;

7) Чазактың составының дугайында, министерстволарны болгаш күрүне комитеттерин тургузар база дүжүрер дугайында Тыва Республиканың Президентизинин саналдарын чугаалажып көөрү; Президентиниң саналы-биле база бодунун шициативазы-биле Чазакка бүзүрээринин дугайында айтырыгны шиитпирлээри;

8) Тыва Республиканың Конституция Судунун даргазын, Дээди Судунун даргазын, Дээди арбитраж Судунун даргазын сонгуур болгаш хостаары;

9) Конституция Судунун, Дээди Судтун, Дээди арбитраж Судунун болгаш кожууннарның (хоорайларның) улус судтарының судьяларын сонгуур;

10) Россия Федерациязының Чиигине прокурору-биле дугурушканын ёзугаар Тыва Республиканың прокурорун, Истелге комитединин Даргазын томуйлаары болгаш хостаары;

11) республика референдумун эрттирерин дугайында айтырыгны шиитпирлээри;

12) Тыва Республиканың Күрүне бюджедин тургузарынга кирер үндүрүглерин болгаш орулгаларны доктаадын тургузары, Тыва Республиканың Күрүне бюджедин база оон күүседезинин дугайында отчётту бадылаары;

13) онза байдалды киирер болгаш солуур дугайында айтырыгларны шиитпирлеп чугаалажыры;

14) Тыва Республиканың делегей болгаш республикалар аразының керээлерин күштүг база күш чок болдурары;

15) Тыва Республиканы күрүне шаңналдарын, хүндүлүг аттарын доктаадын тургузары;

16) Россия Федерациязының хоойлужудулга болгаш чазак актыларының күштүг болурун, бир эвес ол ооң эрге-хүлээлгелеринге хамаарышпас болза, тур сокса-дыры;

17) Тыва Республиканың хоойлуларын делгеренгей тайылбырлаары;

18) Тыва Республиканың күрүне болгаш өске-даа байырлалдарының хүннерин доктаадын тургузары.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлуларын ёзугаар аная даазкан өске-даа бүрүн эргелерин боттандырын болур, а ол ышкаш иштиниң республика ужур-дузалыг өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыктарын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиумунун доктаалдарын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының айтышкыннарын, Тыва Республиканың Чазаанын доктаалдарын болгаш айтышкыннарын күш чок болдурар азы тур сокса-дыр эргелиг.

64 чүүл. Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазының чуруму

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги хуралын Дээди Хуралдың доктаатканы сан составының 3/2 кезээнде эвээш эвези сонгуттунган соонда ийи ай хуусаанда эрттирбейн чыылдырар.

Дээди Хуралдың сессиязын чылда 4-тен эвээш эвес катап чыылдырар, а эллчет чок сессияларын Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Президиумуу оон шициативазы-биле, Дээди Хуралдың Даргазының, Тыва Республиканың Президентизинин саналдааны-биле азы Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының 3/1 кезиниңде эвээш эвезинин саналы-биле чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ажыл-чорудулгазының чуруму бо Конституция-биле болгаш Дээди Хуралдың Регламентизи-биле тодарадыр.

65 чүүл. Хоойлу саналдаар бот-идепкей

Тыва Республиканың Дээди Хуралында хоойлу саналдаар бот-идепкей эргези Тыва Республиканың улус депутаттарынга. Тыва Республиканың Президентизинге, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга, Тыва Республиканың Прокурорунга, Тыва Республиканың юстиция министринге турар.

66 чүүл. Хоойлуларны чугаалажып көөру болгаш хүлээп алыры

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга чугаалажып көөру-биле киирген хоойлуларның төлевилелдерин ооң хуралдарынга, Дээди Хуралдың комитеттеринге база комиссияларының хуралдарынга чугаалажып көөр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының улус депутаттарының хөй кезин хоойлу дээш бадылаан болза, ону хүлээп алдынган деп санаар.

Хоойлулар төлевилелдерин болгаш күрүне амыдыралының эн чугула өске-даа айтырыгларын Республиканың Дээди Хуралының азы ооң Президиумунун шиитпири-биле чоонун чугаалажып көөрүнче болгаш референдумче үндүрүп болур.

Тыва Республиканың Хоойлуларын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалдарын база өске-даа актыларын тыва болгаш ооң дылдарга парлаар.

67 чүүл. Дээди Хуралдың комитеттери болгаш комиссиялары

Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитеттери база комиссиялары хоойлуларны болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының өске-даа актыларынга төлевилелдерин баш удур чугаалажыр.

Тыва Республиканың Чазаанын составынга кирер эргедужаалдыг кижилерни, Конституция Судунун, Дээди Судтун, Дээди арбитраж Судунун болгаш республиканың кожууннар (хоорайлар) судтарының судьяларын, республика прокурорун, Тыва Республиканың Истелге комитединин Даргазын томуйлаары; Дээди Хуралдың комитеттеринин даргаларын сонгуур; Дээди Хуралдың чогуур комитеттеринин база комиссияларының түүнелдерин барда боттандырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитеттерине болгаш комиссияларына эргежок чугула материалдарны база документилерни бүгү күрүне, хөй-ниити организациялары, организациялары болгаш эрге-дужаалдыг кижилер бөөр хүлээлгелиг.

Комитеттерниң болгаш комиссияларының шиитпирлерин күрүне база хөй-ниити организациялары, албан черлери, организациялар болгаш эрге-дужаалдыг кижилер албан сайгарын көөрүн тургузар ужурлуг. Сайгарын көргенинин түүнелдерин болгаш хүлээп алган хемчеглер дугайында комитеттерге база комиссияларга доктаатканы хуусаазында дыннаткан турар.

68 чүүл. Депутат негелдези

Тыва Республиканың улус депутаты Дээди Хуралдың сессияларының үезинде республиканың Дээди Хуралының Даргазынга, Дээди Хуралдың тургузары азы сонгуур өске-даа органнарының чаартукчуларынга, а ол ышкаш республика (Россия Федерациязы) органнарының чаартукчуларынга негелдеп киирген орган азы эрге-дужаалдыг кижи-биле азы бижимел харыны Дээди Хуралдың ол сессиязынга азы ооң доктаатканы хуусаанда бөөр хүлээлгелиг.

Негелдеп сайгарын төлевилелдери-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалы хүлээп алдынган турар ужурлуг.

69 чүүл. Дээди Хуралдың Президиуму

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиумуу республиканың Дээди Хуралының доктаамал ажылдаар органы болур. Президиумун Дээди Хуралдың ажылын организастаарын хандырар болгаш аная бүрүү-биле отчёттут.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиумуу Дээди Хуралдың Даргазындан, ооң оралакчыларындан, республиканың Дээди Хуралының комитеттериниң болгаш комиссияларының даргаларындан база Тыва Республиканың Дээди Хуралының сонгуур депутаттарындан тургустунар.

Дээди Хуралдың Президиумун республиканың Дээди Хуралының Даргазы удуртуп баштаар.

Республиканың Дээди Хуралының бүрүн эргелериниң доозулганының соонда Президиум бодунун бүрүн эргелерин Тыва Республиканың катап чаа сонгуткан Дээди Хуралы Президиумунун чаа составын тургускуже чедир хөөрөөр арттырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиумуу чарлыктарны болгаш доктаалдарны үндүрер.

(Төнчүзү 3-кү арында).

Төлевилея

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

70 чүүл. Дээди Хуралдың Президиумунуң бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиуму:

1) Дээди Хуралдың шинтпирлеринге дүүштүр яштики болгаш даштыкы политиканы боттандырар база республиканың суверенитедин хандырар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр;

2) Тыва Республиканың Конституциязының, Федерация Керээзинин сагыттынып турарынга контрольду боттандырар;

3) Тыва Республиканың улус депутаттарының база чер-чер Хуралдарының улус депутаттарының сонгуулдаларын доктаадыр;

4) Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессияларын чыылдырар болгаш оон белеткелин база эрттирерин организастаар;

5) Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитеттеринин болгаш комиссияларының ажыл-чорудулгазын углан таарыштырар. Тыва Республиканың Чазаа-биле оларның кады демнежилгезин хандырар;

6) административ-девискээр кезектерни тургузар болгаш дүжүрер; оларны адаарын база эде адаарын боттандырар, а ол ышкаш административ-девискээр тургузуунун өскеде-даа айтырыгларын шинтпирлээр;

7) улус депутаттарының чер-чер Хуралдарының ажыл-чорудулгазын углан таарыштырар болгаш контрольдаарын боттандырар;

8) Тыва Республиканың Дээди Хуралының судьяларынга, а ол ышкаш улус судтарының кожуунар, хоорайлар улус судтарының судьяларынга сонгууру-биле кандидатураларны Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирер;

9) Тыва Республиканың Прокурорунга; Истелге комитединин даргазынга томуйлаары-биле кандидатураларны Дээди Хуралга киирер;

10) Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы айтышкыннарны үндүрер.

71 чүүл. Дээди Хуралдың Даргазы

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Тыва Республиканың Дээди Хуралын болгаш оон Президиумуун удуртур. Тыва Республиканың Дээди Хуралының улус депутаттарының аразында чажыт бадылаашкын-биле 5 чыл хуусаада ол сонгудар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының албан-хүлээлгезинге чаңгыс олла кижи ийиде ажыг хуусаада улаштыр сонгуттурган түрүп болбас.

Дээди Хуралдың Даргазы республиканың Дээди Хуралынга отчёттуг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы болза:

1) Дээди Хуралга болгаш оон Президиумунга чүүлаалажып көөр айтырыгларны белеткээрин нинтизи-биле удуртурун боттандырар; Дээди Хуралдың база республиканың Дээди Хуралының Президиумунун хүлээп алганы актыларга (хоойлулардан ангыда) ат салыр;

2) Дээди Хуралдың Даргазының бирги оралакчызының болгаш оралакчызының албан-хүлээлгезинге сонгуурубиле кандидатураларны республиканың Дээди Хуралынга киирер, Дээди Хуралдың база оон Президиумунун хуралын эрттирер;

3) Конституция Судунун даргазының, Дээди Судун даргазының, Дээди арбитраж Судунун даргазының албан-хүлээлгезинге, Конституция, Дээди арбитраж Судтарының судьяларынга, а ол ышкаш улус судтарының кожуунар, хоорайлар улус судтарының судьяларынга сонгууру-биле кандидатураларны Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирер;

4) Тыва Республиканың Прокурорунга; Истелге комитединин даргазынга томуйлаары-биле кандидатураларны Дээди Хуралга киирер;

5) Тыва Республиканың Даргазы айтышкыннарны үндүрер.

72 чүүл. Дээди Хуралдың Даргазының оралакчылары

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының бирги оралакчызы болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы Дээди Хуралдың Даргазының даалгазы-биле оон чамдык хүлээлгелерин күүседирлер база ол чок турган таварылгада болгаш бодунун хүлээлгелерин боттандыраан аргага чок болу бергенде. Дарганың орнунга ажылдаарлар.

10 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ

73 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи

Тыва Республиканың күрүнезиниң болгаш Чазаның Даргазы чонунун бадылаашкыны-биле сонгуур Тыва Республиканың Президентизи болур.

Президент болза күрүне суверенитединиң, хамаатыларының эргелериниң болгаш хосталгаларының, Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлуларын сагыырының магадылакчызы болур.

Сонгуур эргелиг, тыва болгаш орус дылдарны билир, Тыва Республиканың 35 хардан аныяк эвес, 60 хардан улуг эвес хамаатызы Тыва Республиканың Президентизинге сонгуттурган түрүп болур.

74 чүүл. Бүгү-ниитиниң ден болгаш дорт сонгулда эргезинге үндезилээш, чажыт бадылаашкын-биле 5 чыл хуусаада Тыва Республиканың Президентизи республиканың хамаатылары сонгуур. Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга чаңгыс олла кижи ийи хуусаадан ажыг улаштыр сонгуттурун болбас.

«Тыва Республиканың Президентизинин сонгуулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун ёзугаар Тыва Республиканың Президентизинин сонгуулдаларының чүрүмүн тодарадыр.

75 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи күрүне болгаш хөй-ниити органнарының база организацияларга өске кандыг-даа эрге-дужаалдарны эөлевес, олча-ажыктыг бүдүрүлгечи ажыл-чоорудулга кылбас, а ол ышкаш улус депутады болбас, политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити каттыжышкыннарынга болунун кежигүн болуп турарын түр соксадыр.

76 чүүл. Тыва Республиканың Президентизинин дангыраа

Тыва Республиканың Президентизи албан-хүлээлгезин күүседип кирип тура, чонга болгаш Конституцияга ыныч болур талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының мөөрүнүнга дангыраан бээр. Дангырактың сөзүглелин база ону бээринин чүрүмүн Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бадылаар.

Дангыракты тыва болгаш орус дылдарга бээр.

77 чүүл. Тыва Республиканың Президентизинин бүрүн эргелери.

Тыва Республиканың Президентизи болза:

1) Тыва Республиканың Чазаан удуртур;

2) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хоойлу салдаар инициативалыг эргелиг;

3) Тыва Республиканың айыл чок чорүүн база девискээр талазы-биле будун-бүрүн болуруп, оон девискээринге хоойлу-дүрүмну болгаш корум-чүрүмну хандырар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр;

4) Россия Федерациязы-биле харылзааларга, республикалар аразынга болгаш улустар аразынга харылзааларга Тыва Республиканы төлөөлээр;

5) республиканың байдалының дугайында илеткелдерни Тыва Республиканың Дээди Хуралынга чылдын-на киирер, иштики болгаш даштыкы эн чугула айтырыгларын дугайын аңаа медээлеп дыңнадыр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының база оон Президиумунун ажылынга киржир эргелиг;

6) Тыва Республиканың өөрүнүнүнден чүүлаалажышкынарны чорудуп, Тыва Республиканың Дээди Хуралы оларны дараазында күүтүг болдурар кылдыр республикалар болгаш күрүнелер аразында керээлерге ат салыр;

7) социал-экономиктиг болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин күрүне чөвүлекчилерин томуйлаар;

8) Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрежилгези-биле Тыва Республиканың чазак кежигүннерин, сайыттарын, комитеттеринин база ведомстволарының удуртукчуларын томуйлаар болгаш албан-хүлээлгезинден хостаар;

9) Тыва Республиканың ямыларын болгаш күрүне комитеттерин тургузар база дүжүрер дугайында саналдарны Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирер;

10) Россия Федерациязының күрүне эргелеп башкарылгазының дээди органнарының чанында, а ол ышкаш өске-даа республикаларда Тыва Республиканың төлөөлекчилерин томуйлаар база дедир кыйгыртыр. Тыва Республиканың консул болгаш өске-даа төлөөлекчилерин томуйлаар база дедир кыйгыртыр;

11) кожуун база хоорай чагыргазының даргаларын томуйлаар болгаш хостаар;

12) хоойлуларны хүлээп алган үезинден 10 хонук дургузунда Тыва Республиканың хоойлуларынга ат салыр болгаш чонга чарлаар. Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алганы хоойлуларын ол хуусаанның төнгенинин соонда Тыва Республиканың Президентизи дедир эгиткен түрүп болур. Тыва Республиканың хоойлуларын дагын көрүп турда, Тыва Республиканың улус депутаттарының ниити санының үштүн ийи хуузунун бадылаашкыны-биле хүлээп алдынган болза, Тыва Республиканың Президентизи ынчан оларга ат салыр хүлээлгелиг болгаш 7 хонук дургузунда парлап үндүрер;

13) Тыва Республиканың хамаатызы болур айтырыгларны хоойлуга дүүштүр шинтпирлээр;

14) Россия Федерациязының күрүне органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының Тыва Республиканың хоойлу ёзугаар эргеажыктарынга хамааржыр актыларының Тыва Республиканың Конституциязының нормаларынга база хоойлуларынга дүгжүп турарының дугайында түнел бээрин Тыва Республиканың Конституция Судунган дилээр.

Тыва Республиканың Конституция Судунун түнелин барымдаалап, айыттынган актыларны өскертирин негеп, Россия Федерациязының Конституция Судунче билдирер;

15) күрүне шаңнарыбиле шаңнаар болгаш Тыва Республиканың хундулуг аттарын тыпсыр. Россия Федерациязының күрүне шаңнарынга дилеглерин киирер;

16) хамаатыларның хөй-ниити айыл чок чорүүн хандырар болгаш конституция тургузуун камгалаар сорулга-биле хүлээп алган шинтпирни Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бадыладыры-биле үш хонук хуусаада киирбишаан, республиканга азы оон чамдык кожууннарынга онзагай байдалды хоойлуга дүүштүр киирер;

17) Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын ёзугаар аная берген, а ол ышкаш улустар аразынга хүлээлгелерден тыпкын келир өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

78 чүүл. Тыва Республиканың Президентизинин актылары

Тыва Республиканың Президентизи бодунун бүрүн эргелеринге дүүштүр, күштүг болуп турар хоойлуларга үндезилен база оларны боттандыраны-биле Тыва Республиканың бүтү девискээринге албан күштүг болур чарлыктарны болгаш айтышкыннарны үндүрер.

Президентиниң Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүшпес чарлыктарын Тыва Республиканың Конституция Судунун үндүрген түнелин барымдаалап Тыва Республиканың Дээди Хуралы солуур.

Тыва Республиканың Президентизинин Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүшпес чарлыктарын Россия Федерациязының Президентизи базаа Дээди Соведи түр соксадып болур, ынчалзажок оларны солуурун чүгле Тыва Республиканың Дээди Хуралы боттандырар.

Тыва Республиканың Президентизи бодунун чарлыктарын болгаш айтышкыннарын солуур, өскертир азы тур соксадыр эргелиг.

79 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи болгаш оон халажырының чуруму

Тыва Республиканың Президентизинге хол дээп болбас болгаш хоойлу ёзугаар камгалаттынар.

Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын, а ол ышкаш оон бергени даңгыраан хажыткан таварылгада Тыва Республиканың Дээди Хуралы эөлеп турар албан-хүлээлгезинден ону чайлаар эргелиг. Тыва Республиканың Конституция Судунун үндүрген түнелинге үндезилээш, Тыва Республиканың сонгуттурган улус депутаттарының санының үштүн ийи кезээ чажыт бадылаашкын-биле бадылаптаа болза, шинтпир хүлээп алыныр.

Тыва Республиканың Президентизи бодун халажыр эргелиг. Президентиниң халажылгазыч хүлээп алыр дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Хуралы шинтпирлээр. Тыва Республиканың сонгуттурган улус депутаттарының санының хөй кечин халажылга дээш бадылаптаа болза, Тыва Республиканың Президентизинин халажылгазын хүлээп алдынган дег чаңлаар.

80 чүүл. Тыва Республиканың оралакчы президентизи

Тыва Республиканың Президентизи-биле хары үтүн Тыва Республиканың оралакчы президентизи сонгуур. Тыва Республиканың оралакчы президентизинге кандидатураны Тыва Республиканың Президентиниң чаңгыдаа саналдаар.

Тыва Республиканың сонгудар эргелиг, 25 хардан аныяк эвес болгаш 60 хардан улуг эвес хамаатызы Тыва Республиканың оралакчы президентизинге сонгуттурган түрүп болур.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи бодунун бүрүн эргелерин күүседиринин үезинде политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити каттыжышкыннарынга бодунун кежигүн болуруун түр соксадыр.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи улус депутаты болбас.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи болза:

1) Президентиниң даалгазы-биле оон чамдык бүрүн эргелерин боттандырар;

2) чок турар таварылгада, Тыва Республиканың Президентизи солуур.

11 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА

81 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа

Тыва Республиканың Чазаа күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш шинтпирлекчи органы болур, Тыва Республиканың Президентизинин удуртулгазы-биле ажылдаар.

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Президентизи, оралакчы президент, Чазак Даргазының оралакчылары, сайыттары, күрүне комитеттериниң даргалары составтыг кылдыр тургустунар.

Организэстыг бирги сессияга Тыва Республиканың сонгуттурган Дээди Хуралының мөөрүнүнга Чазак бодунун бүрүн эргелерин дүжүрер.

82 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын отчёттуг болуру

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Дээди Хуралының база Президентизинин мөөрүнүнга харысалгалыг болгаш отчёттуг болур.

Тыва Республиканың Чазак кежигүннери улус депутаттары болбас.

Тыва Республиканың Президентизинге азы нинтизи-биле Чазакка бүзүревезинин дугайында вотумну киирген таварылгада Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Чазак халажыр хүлээлгелиг.

83 чүүл. Тыва Республиканың Чазааның актылары

Тыва Республика биле Россия Федерациязының Конституцияларына база хоойлуларына, Тыва Республиканың Дээди Хуралының база Россия Федерациязының Дээди Совединин, Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Россия Федерациязының Президентизинин шинтпирлеринге үндезилээш, база оларны күүседири-биле Тыва Республиканың девискээринге күүседири албан докладаны Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алыр болгаш айтышкыннарны үндүрер.

84 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын хүлээлгези

Тыва Республиканың Чазааның хүлээлгезин, ажыл-чорудулгазының хевирин, чурумун, өске-даа органнар-биле Чазактың харылзаазын, а ол ышкаш республика ямыларының болгаш күрүне комитеттериниң база Тыва Республиканың күрүне эргелеп башкарылгазының өске-даа органнарының дамзызын Тыва Республиканың Чазаанын дугайында хоойлу ёзугаар тодарадыр.

12 ЭГЕ. ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-ЭРГЕЛЕРИ

85 чүүл. Тус чернин бот-эргелериниң органнарының системазы

I вариант: Кожууннарга; хоорайларга тус чернин бот-эргелери улус депутаттарының чогуур Хуралдарын, сумуларга, арбаннарга тус чер чагыргазының, а ол ышкаш чурттакчы чонунун тус чер бот-эргелелиниң девискээр аайы-биле органнарының, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын болгаш демократизаның өске-даа хевирлерин таварыштыр боттаныр.

II вариант: Кожууннарга, хоорайларга, сумуларга, арбаннарга тус чер бот-эргелери улус депутаттарының чогуур Хуралдарын таварыштыр, а ол ышкаш чурттакчы чонунун тус чер бот-эргелелиниң девискээр аайы-биле органнарының хуралдарын, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын болгаш демократизаның өске-даа хевирлерин таварыштыр боттаныр.

Тыва Республика бодунун Конституциязынга үндезилеп, тус чер бот-эргелелиниң системазын боду тодарадыр, тус эрге-чагырганың болгаш эргелелиниң органнарының бүрүн эргелерин база ажыл-чорудулгазының чурумун турдуар.

Тыва Республиканың тус чер бот-эргелелиниң органнары, чурттакчы чонунун эрге-ажыктарын, девискээрин социал-экономиктиг, экологтуг болгаш өске-даа онзагай чүүлдерни барымдаалап, эргелеринге дүүштүр боттары башкарлыр, ажыл-чорудулгазын боттандырар.

Улус депутаттарының чер-чер Хуралдары болгаш тус чер бот-эргелелиниң өске-даа органнары боттарының ажыл-чорудулгазы база актылары дээш долу харысалгалыг болур, девискээрниң комплекстиг хөгжүлдези, хамаатыларның эргелерин, хостуг-шөлээн чоруун, хоойлужуткан эрге-ажыктарын болгаш хүлээлелерин хандырар дээш аразында демниг кады ажылдаар.

86 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Хуралдары бодунун девискээринин төлөөлекчи органнары болгаш тус чер бот-эргелелиниң бүгү-ле органнарының, хөй-ниити каттыжышкыннарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларның ажыл-чорудулгазын үглап башкарар болгаш контрольдаар, хоойлуда көрдүнген өске-даа хүлээлгени боттандырар...

Тус чер чагыргазы улус депутаттарының чогуур чер-чер Хуралынга болгаш үстүнде турар күүсекчи база шинтпирлекчи органнарга отчёттуг болур. Тус чер чагыргазының эргелери, тус чер чагыргазын тургузарының чуруму, улус депутаттарының Хуралдары-биле оон ыыласаалары Тыва Республиканың тус чер бот-эргелелиниң дугайында хоойлу болгаш өске-даа хоойлулары-биле тодарадыр.

90 чүүл. Тус чер чагыргазычын даргазы

Тус чер чагыргазының даргазы тус чер чагыргазының ажыл-чорудулгазын удуртур болгаш бодунун эргелеринге дүүштүр шинтпирлерни үндүрер.

Тус чер чагыргазының даргазының Конституцияга болгаш хоойлуга чөрүшкек актыларын Тыва Республиканың Президентизин база Конституция Суду күш чок болдуруп болур.

Кожуун база хоорай чагыргазының даргазын Тыва Республиканың Президентизи томуйлаар болгаш хостаар.

Суму чагыргазының даргазын кожуун чагыргазының даргазы томуйлаар болгаш хостаар.

Арбан чагыргазының даргазын суму чагыргазының даргазы томуйлаар болгаш хостаар.

Тус чер чагыргаларының даргалары 3 чыл хуусаалыг томуйладыр.

I вариант: Улус депутаттарының кожуун, хоорай Хуралдары болгаш хамаатыларының сумуларга, арбаннарга чыыштары кожуун, суму база арбан чагыргазының даргазын хостаар дугайында айтырыгны тургузуп болур.

II вариант: Улус депутаттарының кожуун, хоорай, суму, арбан Хуралдары кожуун, хоорай, суму база арбан чагыргазының даргазын тустузунда хостаар дугайында айтырыгны тургузуп болур.

IV. СУД БОЛГАШ ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ОРГАННАРЫ

13. ЭГЕ. СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

91 чүүл. Тыва Республиканың суд эрге-чагыргазы

Тыва Республикада суд эрге-чагыргазы чүгле судтарга хамааржыр. Суд эрге-чагырга конституцучу тургузугну камгалаарын боттандырар, хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг шөлээн чоруун, хоойлуларны ажыглаарда хоойлу-дүрүм ёзугаар болгаш чөптүг шиннинын хандырар.

Суд органнарынын күштүг болдурган актыларын күүседири күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга, албан-дужаалдыг кижилерге болгаш хамаатыларга шуптузунга алдын.

92 чүүл. Судтарның болгаш судьяларның хамаарышпас чорудуу

Тыва Республикада суд эрге-чагыргазы хоойлу-дүрүм болгаш күүсекчи эрге-чагыргалар-биле ден эргелиг, олардан хамаарылга чокка конституциге, хамааты, кем-херек болгаш арбитраж хевирлериниң суд чорудулгазын боттандырар.

Судьялар оларга дээп болбас эргелиг, хамаарышпас болгаш чүгле хоойлуга чагыртыр. Судьяларга дээп болбас чорук хоойлу-биле камгалаттынган. Судьяларның ажыл-чорудулгазынче холбаарлаары, судка хундулел чок чорукту илередири харысалгага хоойлу ёзугаар онаажыр.

Судья кижи депутат, политиктиг партияның кежигүнү боор болбас, эртем болгаш башкы ажылындан ангыда, шалыңныг кандыг-бир өске албан-дужаал эөлээр эргези чок.

93 чүүл. Судьяларның сонгудар болгаш солуттурбас чорудуу

Бүгү-ле судтарның судьялары, чаргы чарарынга чалаттырган судьялардан ангыда, солуттурбас болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралынга сонгуттурар.

Хоойлу ёзугаар доктаатканы назыны четкенде оларны ажылдан халаар.

Судьяны, оон болдунун күзелин барымдаалавайн, чүгле хоойлуда көрдүнген үндезинee-биле албан-дужаалыдан дужуруп болур.

94 чүүл. Суд системазы

Тыва Республиканың суд системазын Конституция Суду, Дээди Суд, Дээди арбитраж Суду болгаш кожуунарның (хоорайларның) улус судьялары тургузар.

95 чүүл. Конституция Суду

Тыва Республиканың Конституция Суду Тыва Республиканың Конституциязын колдаа барымдаалавышаан, оон кол күштүүн боттандырбышаан, республиканың Дээди Хуралының хүлээп алганы хоойлуларның болгаш өске-даа актыларның, республиканың Президентизинин чарлыктарының, Тыва Республиканың Чазаанын доктаалдарының база айтышкыннарының, улус депутаттарының черчер Хуралдарының шинтпирлерининиң, тус чер чагыргазының даргаларының айтышкыннарының Конституциянга дүүшкенинин дугайында хектерин сайгарып көөр;

Тыва Республиканың ямын алганы республикалар база чурттаар аразының керээлерининг болгаш дугуржуушкуннарының Конституциянга дүүшкенин оларны бадылаарының база күштүг болдуруунун мөөрүнүнда тодарадыр;

Тыва Республиканың күрүне органнарының аразында Конституцучу —эрге-хоойлу талазы-биле маргыжышкыннарны шинтпирлээр;

хөй-ниити организациялары биле күрүне органнарының аразында конституцучу-эрге-хоойлу талазы-биле маргыжышкыннарны шинтпирлээр;

Тыва Республиканың Дээди Хуралының даалгазы база бодунун идепкейи-биле Тыва Республиканың Конституциязынга тайылбырны бээр.

Конституция Судунун конституцучу эвес деп көрген хоойлулар болгаш нормативтиг актылар оларны парлаллага чарлаан хүнүнден күш чок болур.

Конституция Судунун шинтпири эн күштүг болур, аная хомудан болгаш удурланыш болбас.

Конституция Судун тургузарын болгаш ажыл-чорудулгазын хоойлу тодарадыр.

96 чүүл. Дээди Суд

Тыва Республиканың Дээди Суду өөртүг шиндилге чорударын болгаш республиканың кожуун (хоорай) улус судтарының ажыл-чорудулгазынга хайгаараалды боттандырар.

Дээди Судту гургузарын болгаш ажыл-чорудулгазын хоойлу-биле тодарадыр.

97 чүүл. Дээди арбитраж Суду

Дээди арбитраж Суду бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының болгаш бүдүрүлге эөлериниң аразынга ажыл-агый маргылдаалаарын сайгарып көөр.

Дээди арбитраж Судун тургузарын болгаш ажыл-чорудулгазын хоойлу-биле тодарадыр.

98 чүүл. Шиндилге чорудулгазынга хамаатыларның киржилери

Тыва Республиканың хамаатыларын улус (даңгыраалаан төлөө) төлөөлериниң хүлээлгезин күүседип, шиндилге чорудулгазынга киржир. Улус (даңгыраалаан төлөө) төлөөлери шиндилге чорудулгазын боттандырып турар чеде судьяларның бүгү-ле бүрүн эргелерин, оон иштинде оларга даап болбазының эргезин база ажыглаар. Дээди Судун улус (даңгыраалаан төлөө) төлөөлерин Тыва Республиканың Дээди Хуралы 5 чыл хуусаалыг кылдыр, кожуннарның (хоорайларның) улус судтарының төлөөлерин—улус депутаттарының кожуннар (хоорайлар) хуралдары от-ла хуусаа дургузунда сонгууру.

99 чүүл. Чаптыг шиндилгенин принциптери.

Бүгү-ле судтарга сайгарылганы:

— судьяга херекти тааскаан сайгарып көөр эрге бедингеининден өске таварылгада, кады демнин-биле;

— ажык-радыг чорук күрүне, профессионал азы комерция чажыттарының билдине бээринге чедирип болур азы хамаатыларның ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун камгалаары эргежок чүгүлге апарганындан өске таварылгаларда азы-биле;

— суд чорудулгазының киржикчилериниң дейге маргыжып болдуруна болгаш ден эргелеринге үндезилеп чоруулар.

Суд чорудулгазын тыва азы орус дылларга эрттирер. Суд чорудулгазын эрттирип турар дылды билбес кижилерни отчудурукчу-биле хандырар.

100 чүүл. Суд чорудулгазының конституцуну чоруу

Тыва Республиканың Конституциязынга чөөушкек хоойлуларны судьяларның ажыглаар эргези йок.

Кандыг-бир тодаргай хектеги сайгарын көөрүн түпа, ажыглап турар хоойлуун Тыва Республиканың Конституциязынга чөөушкек деп саналаар болза, ол херек талазыбиле чорудулганы суд соксаары болгаш республиканың Конституция Судунга ол хоойлуну конституциянга дүүшпес деп саналаанын дугайында дилег киирер.

101 чүүл. Бүрүүлүг деп баш үзүр саналаары

Бүрүүдаттырып турар кижиниң бүрүүзүн хоойлуда көөдүнген чурум ёзугаар бадыткаттынмаан болгаш судтун хоойлу талазы-биле күштүг болган шиткели-биле доктаатынмаан шаанда, ону ол уеге чедир бүрүү чок деп саналаар.

Хоойлуну хажыдып турган алдынган бадыткалдар юридиктиг күш чок болур.

14 ЭГЕ. ХООЙЛУ-ДҮРҮМ КАМГАЛААР ОРГАННАР

102 чүүл. Иштики айыл чок чорукту хандырарының системазы

Тыва Республиканың девискээринге иштики айыл чок чорукту, хоойлу-дүрүм сагылгазын болгаш корум-чүрүмну хандырарыңа республиканың хоойлу үндүрүп доктаадыр күүсекчи суд эрге-чагыргалары, адвокатура болгаш хамаатылар киржир.

Иштики айыл чок чорукту, хоойлу-дүрүм сагылгазын болгаш коорум-чүрүмну хандырып турар республиканың күрүне органнарының база оон девискээринде ажылдап турар федералдыг органнарының аразынга эрге-хүлээлгелерин ажылаары Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлуларыбиле доктаттынар.

Тыва Республиканың прокуратуразы. Истелге комитеди. Тыва Республиканың Айыл чок чорук министерствозу болгаш оларның кезектери хоойлу үндүрер эрге-чагырганга дорт чагыртқан хоойлу-дүрүм камгалаар органнар болур.

Шуугу, иштики хектер болгаш Тыва Республиканың база Россия Федерациязының кайызынга-даа удуртур каайлы контролюнун органнары Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганга дорт чагыртқан хоойлу-дүрүм камгалаар органнар болур.

103 чүүл. Тыва Республиканың прокуратуразы

Тыва Республиканың прокуратуразы республиканың Конституциязынга дүүштүр хоойлулар күүселдезинге хайгаарал боттандырар, оларның хажыдышкыннарын чайладырыңе болгаш бурууулларга харысалга онаарынче углган хемчеглерни алыр, кеземче херээн истээрин боттандырар.

Тыва Республиканың прокуратуразын тургузарының болгаш оон ажыл-чорудулгазының чурумун хоойлу тодарадыр.

104 чүүл. Тыва Республиканың Истелге комитеди

Тыва Республиканың Истелге комитеди болгаш оон органнары боттарының эргелеринге дүүштүр республика девискээринге болган кем-херек үүлгедишкиннерин талазы-биле баштайгы истелгени боттандырар.

Тыва Республиканың Истелге комитединин даргазын Тыва Республиканың Дээди Хуралы Россия Федерациязының Истелге комитединин даргазы-биле дугуржулга ёзугаар томуйлаар болгаш оларның мөөрүнүнга ол харысалгалыг.

Истелге комитединин ажыл-чорудулгазынга холбаарлап болбас болгаш хоойлу ёзугаар харысалгага онаажыр.

105 чүүл. Тыва Республиканың адвокатуразы.

Хамаатыларга юридиктиг дузаны болчукчулар коллегиязы (бюрозу, фирмазы), а ол ышкаш оон-биле кады хоойлу-дүрүм талазы-биле ачыдуза көргүзер эргени (лицензияны) алган кижилер көргүзер.

Кеземче херээниң талазыбиле камгалалды болчукчулар болгаш үстүнде адаттынган кижилер боттандырар.

Оон өске кижилер камгалалды судтун азы судьяның шинтпирни ёзугаар судка боттандырып болурлар.

V. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ДЕМДЕКТЕРИ БОЛГАШ НАЙЫСЫЛАЛЫ

15 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ СҮЛДЕЗИ, ГИМНИ БОЛГАШ ТУГУ

106 чүүл. Тыва Республиканың Тыва Республиканың ботдогунаашкынын. Тыванын улус чонунун онзагай чүүлдерин болгаш чанчылларын илередип турар тускай эмблемаларлыг, демдектерлиг — Күрүне сүлдези, Күрүне туктут болгаш Күрүне гимниг болур.

Күрүне сүлдези, Күрүне тугун, Күрүне гимнин Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаанда, Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай болур.

VI. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ КҮШТҮГ БОЛУРУ БОЛГАШ ОНУ ӨСКЕРТИРИ

16 ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ КҮШТҮГ БОЛУРУ

108 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязы республиканың үндезин хоойлузу, дээди юридиктиг күштүг, дорт дээштиг акт болур. Тыва Республиканың бүгү хоойлулары, күрүне органнарының өске-даа актылары Тыва Республиканың Конституциязының үндезининге болгаш аная дүүштүр үнер.

109 чүүл. Тыва Республиканың күрүне органнары, хөй-ниити каттыжышкыннары, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылары Тыва Республиканың Конституциязын хундулээр база сагыыр хүлээлгелиглер.

110 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязын республика референдумун ёзугаар өскертир.

(Вариант: Тыва Республиканың сонгуттурган улус депутаттарының ниити санының үштүн ийи кезиниден эөлөш эвеш бадылаанда, Тыва Республиканың Дээди Хуралының шинтпири-биле Тыва Республиканың Конституциязын өскертир).

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ ШЫН

Дээргилер! Тыва Республиканың бараан-чиг эттиң универсалдыг «САЯН» биржазы силерни 1992 чылдың июнь 10-да 14 шакта биржаның садыглаашкын залынга эртер аукционнуг садыглаашкынга киржиринче чалап тур!

Аукционнуг садыглаашкынга кииришти-рер чүүлдер:

— тудуг материалдары;
— чүүк болгаш чиик автомашиналар;
— чиик автомашиналарга артык кезектер;
— электри дериг-херекселдери болгаш станоктар;
— химия продукциязы;
— дилиг материалдары болгаш олардан кылыглар;
— кабель продукциязы;
— чоннуң хереглел бараанныларының хөй янзы хевирлери.

Бараанныларны садар болгаш садып алыр садыглаашкынга тус-тус тывынгыр ажылагыйжылар-даа, Тыва Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары-даа киржип болур.

Садыглаашкынга киржирде киреринин билет ертээ 100 рубль; долаа дадывырының түңү 1000 рубль, ону садыглаашкын доозулганда, бир эвес дугуржулга чардынмаан болза, эгидер. Садыглаашкынга киржир талазы-биле чагыгны дараазында адреске киирерни диледивис:

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76, харылзажыр телефоннары: 3-80-23, 3-85-23.

1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 10-ДА САДАР БАРААННАРНЫҢ ДАНЗЫЗЫ.

Бараанныр	чаңгыстың хемчээли	чаңгыстың өртээ (руб.)
ТУДУГ МАТЕРИАЛДАРЫ		
1. Цемент	тонна	1500
2. Алды азыглыг метлах плитка	дөрб. м.	180
3. Сонга шилби, 1600х1000 мм. хем.	—«—	150
4. Шой радиатор	—«—	1034
5. 30х30 мм. хемчээлдиг плитка	—«—	50
6. Янзы-бүрү өөнүг шил	—«—	100
ДЕМИР АЙМААНДАН КЫЛГАН ПРОДУКЦИЯ		
7. Булуңналчак демир 25х25	кг.	40
8. ВК-8 маркалыг бис кылыг быжыг демир холуксаазы	шт.	25
9. 45х45х4 хемчээлдерлиг булуңналчак демирлер, кан-3 сп. ГОСТ 8509-86	тонна	20000
10. Эзрип каан канат 6,9 мм. ГОСТ 2688-80	м. п.	20
11. Эзрген демир канат 19.5 мм. ГОСТ 2688-80	—«—	1300
12. 12 литр ишкир кислород баллону	шт.	500
13. Чүүк көдүртүр херексел 3,2 ск 20 ст ГОСТ 321488-888	—«—	300
14. Чүүк көдүртүр херексел 2 ск 2,3 1500	—«—	300
15. Чүүк көдүртүр херексел 2 ск 4,0-1500	—«—	400
16. Тиг чок хоолайлар д-20х2,5	10 м. п.	100
17. Суг, газ дамчыдар хоолайлар д-32х2,5	10 м. п.	100
18. Электри-биле каннаан нефть дамчыдар хоолайлар д-159х5	10 м. п.	2500
МАШИНА БОЛГАШ ПРИБОР ТУДУУНУН ПРОДУКЦИЯЗЫ		
19. С-100-21-УХЛ-4 маркалыг каннаашкын столу	шт.	1500
20. «Лысьва-15» электроплита	—«—	8000
21. МОД-22733 маркалыг чоңдурар алмаазтыг станок	шт.	110000
22. Бүгү хевирнин цилиндрлерин коюглаар Хонинговал станогу	—«—	80000
23. Автозаправка блогу	—«—	65000
24. Газтыг суг савалаар Е6ДФУ маркалыг машина (компрессор чокка)	бүдүн компл.	18400
25. «Пионер-2» согуннуг кран	шт.	150000
26 с-48 50 д-150 маркалыг суг дамчыдар клапан	—«—	2500
27. ЗИЛ-130-нин эптеп каан кардан өзээ	—«—	1720
28. Радиатор ГАЗ-52	—«—	1260
29. Редуктор ГАЗ-53	—«—	2420
30. Шой задвижка д-150	—«—	2000
31. Кан задвижка д-400	—«—	3000
32. Элезин арыглаар 1987 чылда бүдүрген механизастыг чаа установка	—«—	12000
33. «Азас» деп өрттен камгалал медээзин бээр прибор	—«—	500
34. Өрттен камгалал медээзин бээр «Сигнал-37А» деп прибор	—«—	500
35. Сүттен болгаш кат-чимистен коктейль кылыр «Воронеж-4» установка	—«—	4000
36. Аккумулятор ст. 60, ст. 50	шт.	4500-5000
37. Төгерик хирээ 160х1,6х32	—«—	180
38. Рамалыг хирээ 1500х180	—«—	550
39.8 тонна чүүк көдүртүр херекселлиг, дажыглаар 6,5 тонна чүүгүнүн узуну 30 метр ТМЗ-802-01 прицеп	—«—	20000
40. 1987 чылда бүдүрген ыяш дажыглаар ЗИЛ-131	—«—	600000
ХИМИЯ, РЕЗИНА-ТЕХНИКТИГ, СААЗЫН ПРОДУКЦИЯЗЫ, ЫЯШ БОЛГАШ ЫЯШ МАТЕРИАЛДАРЫ		
41. Паронит 2 мм.	кг.	10
42. 3 килограмм мочевиналыг карб. чемишчидилге	савалыг	10
43. 1 кг. азот-фосфорлуг аммофор. чемишчидилге	—«—	10
44. «Победа» 600х16 автодугуйлар	—«—	3500
45. ГАЗ-21 670х15 автодугуйлар	—«—	3400
46. ВАЗ, Москвич-412-нин 165/80 р-13 маркалыг дугуйлары	—«—	4300
47. ГАЗ-53 автодугуйлар 240х508	—«—	7000
48. ЛИАЗ автодугуйлар 300х508	—«—	11500
49. Автодугуйлар ГАЗ-66 1200х18	—«—	1000
50. КамАЗ автодугуйлар 260х508 «р»	—«—	6950
51. Картон саазын (кылыны 084) бир рулонда 600 кг.	тонна	13500
52. Плинтус (дыт)	м. п.	14
53. Опанелка (дыт)	—«—	16
54. Шала рейказы (дыт)	куб. метр	3260
55. Сонга блоктары	шт.	1300
56. Кыдыын дескилевээн дилиг материалы (дыт)	куб. м.	1500
57. Шала манзазы	куб. м.	3500
58. Сенаж полотнозу	тн.	7500
59. Синька «Лазурь»	кг	4,5
60. Олифа «Оксоль»	кг	7
61. Огород сүтгарар шланг диаметри 25 мм	пог. м	130
ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫ (АЪШ-ЧЕМ ЭВЕС)		
62. Будук кисточкалары (борбак)	шт.	13
63. Үш дугуйлуг уруглар чадаг-тергези	шт.	390
64. «Роботрон» деп бижик кагар машина	шт	5000
65. МК-219 деп микрофон	шт	1800
66. Эр, херээжен эмчи халаттары, размерлери 88-102	шт.	100
67. Кухня гарнитуру	компл.	16800
68. Саазын-пөс клеенка	пог. м.	150
69. Ийн эжиктиг демир шкаф	шт	5000
70. Чымчак сандай	—«—	1819
71. Уругларга демир баштыг, сеткалыг орун	—«—	134
72. Ном шкавы С-178-02	—«—	1790
73. Шкаф С-81-01	—«—	3373
74. Шкаф С-81-03	—«—	2323
75. Шкаф С-111	—«—	1523
76. Орун чанынын тумбазы	—«—	675
77. Табурет	—«—	528
78. «Вилли» стеллаж, Финляндия, 1-ги тип	—«—	6890
79. «Вилли» стеллаж, Финляндия, 2-ги тип	—«—	5364
АЪШ-ЧЕМ БАРААННАРЫ		
80. Картофель крахмалы, 40 кг-нан хаптаан	тн	30000
81. Кургаг дрожжи, 15 кг-нан хаптаан, 1992 ч.	кг.	300

Садыглаашкында квартиралар, чер участоктары

лот. №	квартиралар	турар чери	бажыңны чүден тутканы	ажыглалга кирген чылы	нийтилешү кв.м	чурт. шөлү кв.м	өрээл саны	каңы	өрээлдериниң таарышкаа	телефон	өртээ
1	чаңгыс өрээлдиг квартира	Белогорск хоорай	панель	1991	32,80	15,7	1	5	санузели ангыланчак	чок	250000
2	ийи өрээлдиг квартира	Кызылда Титов кудумчузу	түүйбу	1967	39,3	29,7	2	2	квартира бажыңның чөөл чүкче талазында, ванна биле туаледи кады	бар	150000
3	9 каат бажында үш өрээлдиг квартира	Ангарск бульвары	панель	1990	69,95	44,7	3	4	өрээлдери тус-тус ангыланчак, туалет ванназы ангы мурнуу чүкче	чок	350000
4	үш өрээлдиг квартира	Кечил-оол кудумчузу	түүйбу	1975	59,36	40,9	3	5	көрүнген балконнуг, туалет, ванназы ангы	бар	200000
5	үш өрээлдиг квартира	Лопсанчап кудумчузу	панель	1986	63,81	45,00	3	2	өрээлдери тус-тус ангыланчак	бар	350000
6	тулуг кылыр чер участогу	Минусинск хоорайда	—	—	880	—	—	—	—	—	80000

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

КЫЗЫЛДЫҢ КҮРҮНЕНИҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУ

дараазында экзаменнерге белеткел курстарын чарлап тур: МАТЕМАТИКА (аас болгаш бижимел-биле), ФИЗИКА, ХИМИЯ, ОРУС ДЫЛ болгаш ЛИТЕРАТУРА (аас болгаш бижимел-биле), БИОЛОГИЯ, ТӨӨГҮ, ГЕОГРАФИЯ.

Кичээлдер июнь 15-тен 27-ге чедир болур. Элээн кыска эртемнер аайы-биле кичээлдерге олуржуп болур. 2 неделя иштинде бир эртемге кичээлдерге өөренириниң өртээ 350 рубль. Төлевирни июнь 10-дан 13-ке чедир № 212 аудиторияга хүлээп алыр.

Айыттынган хуусаада ол кичээлдерге киржи албас кижилерге белеткел курстары дараазында хуусаларда база ажылдаар: орус дыл болгаш литературага, тыва дылга болгаш литературага — үш неделя хуусаалыг (июнь 22-ден июль 7-ге чедир), ийи неделялыг (июнь 29-тан июль 11-ге чедир) болгаш бир неделялыг (июль 6-дан 11-ге чедир), оларны бөлүктериниң четчелениниң аайы-биле чорудар, а арткан эртемнер аайы-биле — ийи неделялыг (июнь 29-тан июль 11-ге чедир). Бо курстарга чыылданы июнь 15-тен 19-ка чедир чорудар. Бүгү-ле айтырыглар талазы-биле № 212 аудиторияда хүлээп алыышкын комиссиязына 9 шактан 17 шакка чедир кээп болур.

КЫЗЫЛ ДАГЖЕ ДАЛАЖЫНАР!

Бай-Тайга районунуң Кызыл-Даг суурунга Тывазын хоочун мөгези Киров Хунажыкович Хомушкунуң шанналы дээш тыва хүреш 1992 чылдың июнь 14-те 14 шакта болуп эртер.

Аная киржип күзелдиг мөгелерни Кызыл хоорайдан болгаш районнардан келирин чарлап тур.

Шүүлген мөгеге аът шанналын тыпсыр.

Маргылдаага ишку ажыл-агыйлыг «Кызыл-Даг совхоз» болгаш Кызыл-Даг көдээ Советди деткимчени көргүзүп турар.

ОРГКОМИТЕТ.

Кызылда бажың тудуунуң комбинады бажың тудар комбинаттың начальнигинин албан-дужаалынга киреринин конкурузун чарлаан.

Конкурска киржир кандидаттар дээди азы техниктиг ортумак эртемниг, тудуг материалдар үлетпүрүнүң системазынга болгаш тудугга, начальниктиң азы кол инженерниң албан-дужаалынга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг болур ужурлут.

Чарлалды парлаан сөөлүнде, документилерни Кызылдың бажың тудар комбинадының кадрлар кылдизи бир ай дургузуда хүлээп алыр.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 23.

«Үш-Белдир» болгаш «Челер» курорттар чайгы кадыкшыдылга сезонунуң үезинде дыштанырының **путевкаларын** организацияларга, бүдүрүлгелерге, кооперативтерге, бичежек бүдүрүлгелерге, профкомнарга болгаш хуу кижилерге **садып турар.**

Адреси: 667001 **Кызыл хоорай, Юбилейная кудумчузу, бажың № 7, телефону 3-10-77.**

Кызыл хоорайга болгаш чамдык районнарга культура-массалыг ажылдарның, хемчеглериниң, оюн-тоглааларның болуп эртериниң номчукчуларның дилээн ёзугаар парлап турар болгай бис. Республиканың Улусчу чогаадылганын культура төвүнүң июньда чорудар ажылдары-биле номчукчуларны таныштыраал:

Июнь 13-16-да Тожу районнуң Культура бажыңының улусчу театрының бот-тывынгыр артистери Клара Сагдының «Хынакчы» деп шиизин кызылчыларга бараалгадыр. Шиинин режиссеру — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Клара Сагды. Бот-тывынгыр артистерниң уран талантызы-биле таныжарын тоора-хемчилер чалап турар.

Июнь 17-24-ке чедир делегей чергелиг «Хөөмей» байырлалы болуп эртер. Июнь 24-тен 30-ге чедир даштыкы аалчылар «Хөөмейнин» киржикчилери Каа-Хем, Тожу, Сүт-Хөл, Чөөн Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарже үнүүшкүнерни кылыр.

Июнь 27-28-те Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайга тыва улустуң массалыг оюн-тоглазы чораан «Ойтулаашт» деп байырлал болур. Ойтулааштап ырлашпышаан, ойнаалгелер база болур.

«Шынының» культура, улус өөредилге, чогаал кылдизи.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРГЕ БОЛГАШ ХАМААТЫЛАРГА

«Бүгү Тыва» деп 2 томнуг телефон дептерлерин **«Деткимче-М»** фирма бүгү бүдүрүлгелерге, хамаатыларга сүмелеп турар.

Бүдүрүлгелерге садар өртээ 320 рубль, хамаатыларга — 290 рубль.

Пенсионерлерге, инвалидтерге, дайын киржикчилеринге болгаш эвээш хандырылгалыг хамаатыларга садар өртээ—265 рубль.

Телефон дептерлерин садып алырда, санажырының чурумнары янзы-бүрү. Бажыңнарынга, бүдүрүлге черлеринге чедирип бээриниң чарыгдалын чагыкчының күсели-биле дуглаар. Телефон дептерлериниң өртээн Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый банкызында Тываның тус чер банкызында «Деткимче-М» фирманың № 000468719 агар санынче азы дараазында адрести ёзугаар шилчидип болур: 667000. Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчу, бажың № 100 (Парлалга бажыңы), «Деткимче-М» фирма, «Антарес» садыг бүдүрүлгези, телефону 3-35-44.

Телефон дептерлериниң саны эвээш парлаттынганын сагындырып турар.

АНЫЯК КӨРҮКЧҮНҮҢ КҮРҮНЕ ТЕАТРЫ

актёр составынга конкурстуг шилилгени чарлап тур.

Конкурска орус болгаш орус-тыва дылдарлыг 18-22 харлыг оолдар болгаш кыстар киржип болур. Оон аңгыда элээдилериниң, бичии оолдар, уругларның ролюнга ойнаарынга күзелдиг улуг кижилер база киржип болур.

Экзамен 1992 чылдың июль 15-те эртер. Консультациялар июнь 25-те 10 шакта хөгжүм-шин театрының № 36 өрээлинге эгелээр. Телефону 2-17-66.

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурнуң аалчылар бажыңын саарылгалыг конкурс ёзугаар садарын **Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузу** чарлап турар.

Оон баштайгы өртээ **109,5 мың рубль**, оон иштинде бажыңның бодунуң өртээ—**74 мың рубль.**

Аалчылар бажыңын 1969 чылда ажыглалга киирген.

САДАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. аалчылар бажыңын хуусаа чок үеде кезээде хевээр арттырары, аңаа 20-ден эвээш эвес орунларның турары;
2. садып алыкчы оон өртээн хары үтда төлээр.

КОНКУРСТУН НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

хоойлуга дүүштүр садып алыкчылар кылдыр хүлээп көрдүнген юридиктиг болгаш өске-даа кижилерни конкурска киириштирер. Олар конкурска киржир дугайында чагыгны чогуур үезинде киирер болгаш эргежок чугула өске-даа документилерни бээр, аалчылар бажыңының эге өртээнин 10 хуузу хемчээлдиг төлевирни салыр ужурлуг. Ук төлевир доктааткан чурум ёзугаар магадылал болур.

Чагыгларны болгаш өске-даа документилерни 1992 чылдың июнь 22-ге чедир хүлээп алыр.

Кирген сачалдарны чугаалажып көөр талазыбиле конкурс комиссиязының хуралы **1992 чылдын июнь 23-те хүндүскүнүн 14 шакта Эт-хөренги фондузунуң бажыңынга болур.**

Конкурстун негелделеринге дүгжүр саналдарны кирген болгаш эң бедик өртекти адаан киржикчини конкурстун тиилекчизи кыллыр санаар.

Немелде тайылбырны дараазында адрести ёзугаар ап болур: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет 20, 22, телефоннары 3-66-51, 3-63-34.**

Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитеди дыштанын база кадыын экижидип алырыбиле Чагытай хөлдүн кыдыында «Орленок» лагерьже 7-ден 13 харга чедир уругларга, база 5-6 харлыг уруглары-биле дыштаныр ада-иелерге путёвкаларны садып турарын чарлап тур.

Хуусаазы: **1-ги сезон**—июнь 15-тен июль 1-ге чедир.

2-ги сезон — июль 1-ден июль 17-ге чедир.

3-кү сезон—июль 17-ден—август 2-ге чедир.

Путевканың өртээ **1294 рубль.**

Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының база коржаа кежигүннериниң уругларынга путевканы өртээнин 10 хуузунга азы **129 рубль 40 көпеекке** садар.

Айтырыглыг кижилер районнар төптеринде хереглекчилер кооперациязының профэвилел комитеттеринге база Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитединге кээр.

Адреси: **Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 31, телефоннары 3-02-05, 3-20-40.**

Улуг-Хем районнуң «Арыг-Бажы» совхозу, Көк-Чыраа көдээ Советди Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, эки турачы **Ховалыг Чалбааевич Балчый-оолдун** болгаш хостуг хүрешке спорт мастери **Александр Туматович Шойдуктун** шанналы дээш тыва хүрешти **июнь 21-де 10 шакта** организастап эртиирер.

Ол-ла хүн **аът чарыжы база волейбол маргылдаалары болур.**

Киржирин күзээн мөгелерни болгаш командаларны Кызыл хоорайдан болгаш районнардан келирин манап турар.

Шүүлген мөгеге аът, үжүүрлешкен кижиге серге шанналдарын тыпсыр.

ОРГКОМИТЕТ.

БАЙЫРЛАЛЧЕ ЧАЛАДЫВЫС

Чаа-Хөл районнуң катап тургустунганының байырлалы 1992 чылдың июнь 21-де Чаа-Хөл суурга эртер. Эгелээр үези эртенгиниң 10 шакта.

ПРОГРАММАДА.

1. Байырлыг ажыдыышкын.
2. Уран чүүл концерти.
3. Спортчу оюннар:

— 10 километрге чадаг чарыш (кол шанналы — ирт);
— 32 аныяк мөгениң хүрежи (шүүлген мөгеге шаннал — ирт);
— чүгүрүк аттарның чарыжы (кол шанналдар — ирт, серге);
— 128 мөгениң хүрежи (шүүлген мөгеге шаннал — аът, үжүүрлешкен мөгеге — ирт, үшкү-дөрткү черлерни алганнарның шанналы — сергелер).
— көдүрер-даш маргылдаазы.

Чаа-Хөл районнуң чурттакчы чонун база аная ажылдап, чурттап чораан чаңгыс чер-чурттуглары-высты бо байырлалче чалап тур бис.

Чаа районга дуза чедирилгезинин фондузу ажылдап турар. Оон адреси: индекс 668210. Улуг-Хем район, Шагаан-Арыг хоорай, РКЦ № 14224.

ОРГКОМИТЕТ.

КУР-ЧЕР ортумак школазының **1972** чылда доозукчуларының ужуражылгазы **1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 19-ТА 17 ШАКТА** Кур-Чер школазынга болур.

КИНО

ИЮНЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Полицейская собака» 9.30, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40, «Несс и Несси» 11.40, Видеозал: «Смертельное возмездие» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Трое разгневанных мужчин» (2 серялыг) 14.40, 18.00 шактарда.

Индекс 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советди болгаш Чаа-Хөл «Шын» солунуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгадыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат. (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-96; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, иштилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улеттүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 109.